

ΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ Κ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Ι. ΖΕΠΟΥ

Κύριε Πρόεδρε,

Ευχαριστώ θερμότατα δια τὸν ἐγκάρδιον χαιρετισμὸν Σας, ἀποπνέοντα τὸ ἄρωμα τῆς ἀγνῆς φιλίας, ἣτις ἀδιατάρακτος μᾶς συνδέει ἀπὸ ἐτῶν μακρῶν. Εὐχαριστῶ δ' ἐπίσης διὰ τὴν περιβολὴν τῆς ἀλύσεως, ὡς συμβόλου δεσμοῦ ἰσοβίου πρὸς τὸ ἀνώτατον τοῦτο πνευματικὸν ἴδρυμα.

Εὐχαριστῶ τόσον Ὑμᾶς, ὅσον καὶ πάντα τὰ μέλη τῆς Ἀκαδημίας, εἰς τὴν εὐμενῆ ψῆφον τῶν ὁποίων ὀφείλω, ὅτι δύναμαι σήμερον νὰ ὀμιλῶ ἀπὸ τὴν ἐξόχως τιμητικὴν ταύτην θέσιν. Εὐχαριστῶ δὲ καὶ τὴν Πολιτείαν διὰ τὴν κατὰ νόμον ἀξιουμένην κύρωσιν τῆς ἐκλογῆς μου ὡς τακτικοῦ μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Ἀποτίνω φόρον εὐλαβοῦς τιμῆς εἰς τὴν μνήμην τῶν ἐκλιπόντων διαπρεπῶν νομομαθῶν, μελῶν τῆς Ἀκαδημίας, μεταξὺ τῶν ὁποίων πολλοὶ ὑπῆρξαν παλαιοί μου διδάσκαλοι, ὅπως ὁ Δ. Παππούλιας, ὁ Γ. Μπαλῆς καὶ ὁ Κ. Τριανταφυλλόπουλος, ἀλλὰ καὶ ὁ Μ. Λιβαδάς καὶ ὁ Κ. Ράλλης καὶ ὁ Στ. Σεφεριάδης καὶ ὁ Τ. Ἡλιόπουλος καὶ ὁ Ἀ. Ἀνδρεάδης καὶ ὁ Κ. Βαρβαρέσος. Πάντες οὗτοι, ἄνδρες σοφοί, ἐθεμελίωσαν εἰς τὸ ἴδρυμα τοῦτο, μετὰ τῶν κατὰ καιροὺς συναδέλφων των, τὴν εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ Δικαίου καθιερωμένην παράδοσιν, τὴν ὁποίαν νῦν, ἔσχατος ἐγὼ μεταξὺ τῶν ἐπιγόνων, καλοῦμαι νὰ συνεχίσω ὡς κληρονομίαν βαρεῖαν.

Ἐκφράζω καὶ ἐντεῦθεν καὶ ἀγάπην καὶ σεβασμὸν ὅλως ἰδιαίτερος πρὸς τὰ μέλη τῆς Τάξεως τῶν Ἡθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν, τῶν ὁποίων καὶ ἡ σοφία καὶ ἡ πείρα θ' ἀποτελέσουν τὸν πολύτιμον ὁδηγὸν εἰς ὅ,τι θὰ προσπαθήσω νὰ εἰσφέρω εἰς τὸ ἔργον τῆς Ἀκαδημίας. Ἐπιτρέψατέ μου δὲ νὰ προσθέσω, ὅτι μὲ συγκινεῖ βαθύτατα τὸ γεγονός, ὅτι τῶν μελῶν τούτων προβαδίζει νῦν ὡς ἀρχαιότερος, ὑψηλόκορμος καὶ ὑψηλόφρων, ὁ Γεώργιος Μαριδάκης, διδάσκαλός μου ἀπὸ τῶν φοιτητικῶν χρόνων, ὅστις μὲ στοργὴν συνώδευσε τὴν ἐπιστημονικὴν μου προσπάθειαν καὶ σταδιοδρομίαν.

Κύριε Κωνσταντίνε Τσάτσε,

Ὅσα εἶπατε κατὰ τὴν προσφώνησίν Σας μὲ τόσῃν καλωσύνην πολὺ με συνεκίνησαν. Προερχόμενα ἀπὸ Σᾶς, γνωρίζω πολὺ καλά, πόσον βάρος καὶ πόσην σημασίαν ἔχουν. Διότι Σεῖς, ἐκαλλιεργήσατε διὰ βίου τὴν θεωρίαν τῆς ἐπιστήμης μας κατὰ τρόπον ἀριστοτεχνικὸν καὶ ἐτοποθετήσατε τὴν ἔρευναν ἐκεῖ ὅπου πραγματι ἀνήκει : εἰς τὴν ἀναζήτησιν τῆς Ἀληθείας καὶ τῆς Δικαιοσύνης, ἀλλὰ καὶ

τῆς Ἐπιεικειᾶς ὡς συνοδοῦ τῆς ἀληθοῦς Δικαιοσύνης. Τολμῶ δὲ νὰ θεωρῶ, ὅτι τῆς Ἐπιεικειᾶς ταύτης ἔκφρασις εἶναι ὅσα τόσον κολακευτικά εἶπατε διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν μου συμβολήν, δι' ἧ καὶ σᾶς εὐχαριστῶ.

Οὔτε διδάσκαλός μου, ἀλλ' οὔτε καὶ σύγχρονός μου ὑπῆρξατε. Εὐρίσκεσθε οὕτω κάπου («εἰς τὸ μεταξύ»), τὸ ὁποῖον ὁμως, ἀκριβῶς διότι εἶναι «τὸ μεταξύ»), καθιερώνει ἀπροκατάληπτον ἐκ μέρους μου καὶ τὴν ἐκτίμησιν καὶ τὴν φιλίαν.

Ἡδυνήσατε νὰ χειρισθῆτε τὸ Δίκαιον εἰς τὸν ἀμόλυτον ἀέρα τοῦ Λογισμοῦ καὶ νὰ διδάξητε τὴν ἐπιστημονικὴν θεώρησιν τὴν ἄγουσαν εὐθὲως εἰς σύζευξιν τῆς Δικαιοσύνης καὶ τῆς Ἠθικῆς. Πάθος Σας ὑπῆρξεν ἡ ἔρευνα καὶ λύτρωσις Σας τὸ θαρραλέον περὺγισμα πρὸς τὴν Ἀξίαν τῆς Δικαιοσύνης. Κατέστητε οὕτω πρότυπον καὶ δι' ἄλλους πολλούς, ἀλλὰ καὶ δι' ἐμέ, εἰς κάποιαν προσπάθειαν μιμήσεώς Σας. Τοῦτο δὲν δύναμαι καὶ δὲν θέλω νὰ λησμονήσω. Καὶ δι' αὐτὸ κυρίως Σᾶς εὐχαριστῶ, ἀφοῦ σήμερον μοῦ δίδεται ἡ εὐφροσύνη εὐκαιρία νὰ ὁμιλήσω ἐπὶ τοῦ θέματος «Λογικὴ καὶ Ἑρμηνεία τοῦ Δικαίου», τόσον ἐγγὺς ἴσταμένον πρὸς τὴν ἰδικὴν Σας σφαιρᾶν ἰδεῶν καὶ πρὸς τὴν ἰδικὴν Σας σκέψιν.

I

Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ Δικαίου εἶναι τόσον ἀρχαῖον, ὅσον ἀρχαῖον εἶναι καὶ τὸ Δίκαιον, ὅπερ, παριστάμενον, εἴτε ὑπὸ μορφήν κανόνων γενικῶν καὶ ἀφηρημένων εἴτε ὑπὸ μορφήν δικαστικῶν ἀποφάσεων, ἄλλως δικαστικῶν προηγουμένων, ἔχει πάντως ἀνάγκην ἐρμηνείας ἵνα τύχη ἐφαρμογῆς. Ἡ ἐρμηνεία εἶναι οὕτως ἡ ἀναπόφευκτος ἐργασία διὰ τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ ἀληθοῦς νοήματος τοῦ Δικαίου καὶ τὴν πραγμάτωσιν αὐτοῦ εἰς τὴν συγκεκριμένην περίπτωσιν. Ὡς τοιαύτη δ' ἡ ἐρμηνεία ἔχει ἀνάγκην τῆς Λογικῆς, ἥτοι τῆς θεωρίας τοῦ ὀρθῶς νοεῖν τὰ εἰς τὸν κόσμον τοῦ Δικαίου ἀνακύπτοντα φαινόμενα. Ἡ ἐρμηνεία ἐπιτελεῖται διὰ τῆς Λογικῆς. Ὁ δὲ δικανικὸς συλλογισμὸς εἶναι ἐν πάσῃ περιπτώσει ὁ κατὰ τὴν ἐρμηνείαν ἀσκούμενος συλλογισμὸς, δι' οὗ τελικῶς τὸ Δίκαιον καὶ ἐφαρμόζεται καὶ πραγματοποιῆται.

Ἐπὶ αἰῶνας μακροῦς καὶ ἐξ ὑπαρχῆς, ἡ Λογικὴ ἐξυπηρέτησε τὸ Δίκαιον. Ἐξακολουθεῖ δ' ἡ Λογικὴ νὰ ἐξυπηρετῇ τὸ Δίκαιον ἔτι καὶ νῦν, ὅφ' ἦν μορφήν αὕτη διεπλάσθη τὸ πρῶτον εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν σκέψιν καὶ ὑπὸ τὴν βαθεῖαν ἀνατομήν, τὴν ὁποίαν, ὡς Λογικὴ κλασσικὴ, ὑπέστη ὑπὸ τῶν θεωρητικῶν, μεταγενεστέρως καὶ μέχρι τῶν ἡμερῶν μας. Παρέμεινε δ' ἡ κλασσικὴ Λογικὴ τὸ κύριον ὄργανον τῆς ἐρμηνείας ἔτι καὶ σήμερον, ἔστω καὶ ἂν ἡ ἐρμηνεία αὕτη ἔχει νῦν πλουτισθῇ καὶ μὲ στοιχεῖα νέα, στοιχεῖα ὁμως πάντως λογικά, οἷον σταθμῆ-

σεις ἢ ἐκτιμήσεις κοινωνιολογικάς, τελεολογικάς, ἀξιολογικάς ἢ δεοντολογικάς, αἰτινες εἰς τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας προσέδωσαν περιεχόμενον εὐρύτατον.

Τὸ εὐρύτατον τοῦτο περιεχόμενον τῆς κρατούσης ἐρμηνείας τοῦ Δικαίου ἔχει ἐπανελλημμένως, ἴσως καὶ κατὰ κόρον, τονισθῆ, τόσον ἀλλαχοῦ ὅσον καὶ παρ' ἡμῖν.

Παρ' ἡμῖν, ἀφ' ἧς ἐν ἔτει 1916 ὁ ἀείμνηστος Κωνσταντῖνος Τριανταφυλλόπουλος ἤνοιξε τὴν συζήτησιν περὶ τῆς ἐλευθέρως ἐρμηνείας τοῦ Δικαίου καὶ δι' ἄλλων πολλῶν μεταγενεστέρων μελετῶν του ἀνέταμε τὸ ὄλον ἐρμηνευτικὸν πρόβλημα, τὸ πρόβλημα τοῦτο δὲν ἔπαυσε ν' ἀπασχολῇ τὸν Ἕλληνα θεωρητικόν. Εἶτα, ἡ κατὰ τὸ ἔτος 1932 δημοσιευθεῖσα κλασσικὴ μονογραφία τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου, ἡ ἐρευνήσασα ἐν τῷ συνόλω του τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ Δικαίου μὲ τὰς φιλοσοφικάς του προεκτάσεις, ἀπετέλεσε τὸ νέον ἔναυσμα πρὸς πᾶσαν περαιτέρω συναφῆ μελέτην. Ἐκτοτε δὲ τὸ θέμα συνεζητήθη διονυχιστικῶς καὶ ὑπὸ πολλῶν ἄλλων Ἑλλήνων νομικῶν εἰς σειρὰν δημοσιευμάτων, ἅτινα — δύναται δὲ τοῦτο νὰ λεχθῆ χωρὶς δισταγμῶν — ἤγαγον τὴν ἐλληνικὴν ἔρευναν καὶ ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου εἰς θέσιν περιόπτου. Ἡ ἐλληνικὴ βιβλιογραφία συνεβάδισεν οὕτω, καὶ κατὰ τὴν ἀνάλυσιν τοῦ προβλήματος τῆς ἐρμηνείας τοῦ Δικαίου, πρὸς τὴν ἐπὶ διεθνοῦς πεδίου ἀναπτυχθεῖσαν πλουσίαν συμβολήν. Κατὰ τὴν ἀνάλυσιν δὲ ταύτην, ἡ Λογικὴ, ὡς θεωρία τοῦ ὀρθῶς νοεῖν, διαμορφωθεῖσα μετ' ἐπεξεργασίαν αἰώνων, διετήρησεν, ὡς ἄλλως ὄφειλεν, ἀμετακίνητον τὴν σταθερὰν της θέσιν¹.

1. Ἐκ τῆς πλουσίας νεωτέρας ἐλληνικῆς βιβλιογραφίας βλ. λ. χ. Κ. Τριανταφυλλόπουλου, Ἡ ἐλευθέρως ἐρμηνεία τοῦ Δικαίου, ἀνάτ. ἐκ «Πολιτικῆς Ἐπιθεωρήσεως» (Ἰωνος Δραγοῦμη), 1, 1916, τεύχη 7 ἐπ., Τὰ σύγχρονα προβλήματα τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου, «Ἀρχαίον Οἶκον. καὶ Κοινων. Ἐπιστημῶν», 2, 1922, σ. 385 ἐπ., Γενικαὶ Ἀρχαὶ Ἑλλην. Ἀστικοῦ Δικαίου, Α', 1926, λέξ. Δίκαιον εἰς «Μεγάλην Ἑλληνικὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν», 9, 1929, σ. 349 ἐπ., Κ. Τσάτσου, Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ Δικαίου, 1932, Μελέται φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου 1960, Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, 1970, Γ. Μαρτιδάκη, Ἰδιωτικὸν Διεθνὲς Δίκαιον, Α', β' ἔκδ. 1967, § § 16 - 17, Γ. Παπαλή, Γενικαὶ Ἀρχαὶ τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου, ζ' ἔκδ., 1955, § § 7 ἐπ., Ἀλ. Αἰτζηροπούλου, Ἡ νομολογία ὡς παράγων διαπλάσεως τοῦ Ἰδιωτικοῦ Δικαίου, 1932, Ἀλ. Τσιριντάνη, Ἀδστηρὸν Δίκαιον καὶ Ἐπιείκεια ἐν τῇ ρυθμίσει τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν, «Ἀρχαίον Ἰδιωτ. Δικαίου», 8, 1941, σελ. 1 ἐπ., Π. Ζέπου, λέξ. Ἐρμηνεία εἰς «Μεγάλην Ἑλλην. Ἐγκυκλοπαιδείαν», 11, 1929, σ. 557 ἐπ., Περὶ πολλαπλῶν ἐνεργειῶν εἰς τὸ Ἀστικὸν Δίκαιον, 1934, Ἡ νεωτέρα ἐλληνικὴ ἐπιστήμη τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου, 1954, Ἡ χριστιανικὴ ἐπίδρασις ἐπὶ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ Δικαίου, «Πρακτικὰ Α' Συνεδρίου Ἑλληνοχριστιανικοῦ Πολιτισμοῦ», 1956, σελ. 129 ἐπ., Ἐμμ. Μιχαλάκη, Φιλοσοφία, Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου καὶ Νομικὴ ΠΑΑ 1970

Ἐν τούτοις, ὁ Λογικὴ αὐτὴ, ὡς ἐπὶ αἰῶνας ἔχει διαμορφωθῆ, ἄξων δὲ καὶ κύριον ὄργανον τῆς εἰς τὸν κόσμον τοῦ Δικαίου ἀσκουμένης ἐρμηνευτικῆς, διέρχεται ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας κρίσιν σημαντικὴν καὶ σημειώνει στροφὴν οὐσιώδη.

Ἡ λεγομένη κλασσικὴ Λογικὴ ἀπὸ δεκαετιῶν ἐλέγχεται ἀνεπαρκῆς, ἵνα ἐξηγήσῃ ποικίλα προβλήματα τῆς θεωρίας τῆς γνώσεως. Ἡ μαθηματικὴ Λογικὴ — θεμέλιον τῆς μεθόδου τῆς ἀνθρωπίνης νοήσεως λόγῳ τῆς ἀκριβείας της — ἀναμορφοῦται ὑπὸ τὴν λεγομένην ἀξιωματικὴν μέθοδον, τὴν θεωρίαν τῶν συνόλων, τὴν συμβολικὴν Λογικὴν, ἢ καὶ ὑπὸ θεωρίας ἄλλας. Ἐξ ἐτέρου ἢ σύγχρονος κατάρτησις τῆς Ἡλεκτρονικῆς, ἣτις κατὰ τρόπον ἐκπληκτικὸν ἀντικατέστησε μυριάδας ὥρων ἢ ἡμερῶν ἐργασίας τῆς ἀνθρωπίνης νοήσεως, ἔφερεν εἰς τὸ προσκῆνιον καινοφανῆ προβλήματα Λογικῆς, τὰ ὅποια προδήλως ἀναμένουν τὴν λύσιν των. Τέλος, καὶ ἄλλαι μερικώτεραι θεωρίαι, ὡς ἡ λεγομένη «κυβερνητική», ἡ ἀναγεννηθεῖσα θεωρία τῶν «τόπων» καὶ ἄλλαι, ἂν δὲν ἀντικαθιστοῦν, ὅμως ἐπίσης δημιουργοῦν ρήγματα εἰς τὴν κλασσικὴν Λογικὴν, τῆς ὁποίας οὕτως ἢ ἀναμόρφωσις, καλῶς ἢ κακῶς ἀδιάφορον, ἂν δὲν καθίσταται βεβαία, τοῦλάχιστον εἰκάζεται ὡς ἐνδεχομένη.

Ἄφ' ἑαυτοῦ τίθεται, μετὰ ταῦτα, τὸ πρόβλημα, ἐὰν ἡ σημειομένη προσπάθεια ἀναμορφώσεως τῆς Λογικῆς ἐπηρεάζει τὸ Δίκαιον καὶ τὴν κατὰ τὴν κλασσικὴν μέθοδον ἀσκουμένην ἐρμηνείαν αὐτοῦ. Τὸ πρόβλημα δὲ τοῦτο εἶναι προδήλως καίριον. Εἰς τοῦτο δ' ἀφιερῶνται αἱ ἀκολουθοῦσαι σκέψεις.

Ἐπιστήμη, «Ἐφημερὶς Ἑλλήνων Νομικῶν», 34, 1967, σελ. 217 ἐπ., Ἡ βούλησις τοῦ νομοθέτου καὶ τὸ νόημα τοῦ νόμου, «Ἐράνιον πρὸς Γ. Μαριδάκη», Β', 1963, σελ. 93 ἐπ., Ἡ θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ τῶν πρακτικῶν ἀρχῶν, 1961, Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου, Α', 1968, Ἄ. Γαζῆ, Νομικὴ σκέψις καὶ μέθοδος αὐτῆς, «Ἐφημερὶς Ἑλλήνων Νομικῶν», 32, 1965, σελ. 381 ἐπ., Γ. Μητσοπούλου, Ἡ θεωρία τοῦ Ἀστικοῦ Δικονομικοῦ Δικαίου, αὐτόθι, 37, 1970, σελ. 1 ἐπ., Κ. Δεσποτοπούλου, Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου, 1953, Γ. Κουσουλάκου, Μελέται φιλοσοφίας, γενικῆς θεωρίας καὶ τεχνικῆς τοῦ Δικαίου, 1948, Ἡ θεώρησις τοῦ καθόλου ἐν τῷ Δικαίῳ, 1960, Θεμ. Τσάτσου, Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας ἐν τῷ Συνταγματικῷ Δικαίῳ, «Ἐπετηρὶς Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν», τόμ. Β', 1970 (ἀνάτυπον), § 4 ἐπ., ἰδίως δὲ τὰς μελέτας Ἰω. Ἀραβαντινοῦ, Ἡ δικανικὴ συλλογιστικὴ καὶ αἱ διατάξεις Πολ. Δικ. 807 § 17, 19, «Τιμητικὸς Τόμος ἐπὶ τῇ 125ετηρίδι τοῦ Ἀρείου Πάγου», 1963, σελ. 213 ἐπ., Ἡ ἀναλογία ὡς δικανικὸς συλλογισμὸς, «Ἐράνιον πρὸς Γ. Μαριδάκη», Δ', Συμπλήρωμα, 1968, σελ. 217 ἐπ., ἐνθα καὶ ἡ παλαιότερα ἑλληνικὴ καὶ ξένη βιβλιογραφία.

II

Ἡ κρατοῦσα θεωρία τῆς ἐρμηνείας τοῦ Δικαίου καὶ τῶν κανόνων αὐτοῦ φαίνεται ἀναμφισβήτητον, ὅτι ἔχει τὰς ρίζας της εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν σκέψιν. Σύντομος οὕτως ἱστορικὴ ἀναδρομὴ μᾶς φέρει ὡς εἰς ἀφετηρίαν εἰς τὴν ἀρχαίαν Λογικὴν, ὡς καὶ εἰς τὴν ἀσκήσασαν ταύτην ἀρχαίαν ἐλληνικὴν ρητορικὴν τέχνην. Ἡ πλατωνικὴ θεωρία τῶν «ιδεῶν» καὶ ἡ ἀριστοτελικὴ ἐπιείκεια, ἡ διάκρισις δικαίου καὶ νομίμου, τὸ φυσικὸν Δίκαιον τῶν Στωικῶν καὶ τόσα ἄλλα ἐπιτεύγματα τῆς ἐλληνικῆς θεωρίας, ἐχρησιμοποιήθησαν ἀφειδῶς ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ρητόρων, οἱ ὅποιοι, χειριζόμενοι ἐπιτυχῶς τὸν καθιερωθέντα («συλλογισμόν»), παρίστανται ὡς οἱ θεμελιωταὶ πλήρους συστήματος ἐρμηνευτικῆς μεθόδου, ἴσως δὲ καὶ ὡς οἱ πρῶτοι ἀναλύσαντες σημαντικώτατα μεθοδολογικὰ ἐρμηνευτικὰ στοιχεῖα. Εἰς τοὺς Ἑλληνας οὕτω ρήτορας ὀφείλονται πολλὰ, μὲ ἀπηχίσεις καὶ εἰς τὸν κόσμον τοῦ Δικαίου, οἷα ἡ ἰδέα τῆς ἀμφισβητήσεως τῆς νομιμότητος τῆς διαδικασίας, ἡ ὑπὸ τοῦ ἐναγομένου προβολὴ ἐνστάσεως ἢ καὶ ἡ ἀμφισβήτησις τῆς ὀρθῆς ὑπὸ τὸν νόμον ὑπαγωγῆς τοῦ συγκεκριμένου πραγματικοῦ. Μεταξὺ τούτων δ' ἀσφαλῶς ἡ τελευταία αὕτη ἀμφισβήτησις ὠδήγησεν εὐθέως εἰς τὴν ἀξίωσιν ὀρθῆς ἐρμηνείας τοῦ ἐφαρμοστέου κανόνος Δικαίου, ἄλλως εἰς ἐρμηνείαν «λογικὴν», καθ' ἣν ἡ λεγομένη «ἀντινομία», ἢ «ἀμφιβολία» καὶ ὁ («συλλογισμὸς») ὑπῆρξαν συνήθη μέσα τῆς δικανικῆς ρητορικῆς, ἅτινα εἰς τὴν ἐλληνικὴν σκέψιν κατέληξαν ταχέως νὰ σημάνουν ἀληθῆ μέθοδον ἐρμηνευτικὴν, ἀληθῆ («θεωρίαν») τῆς ἐρμηνείας τοῦ Δικαίου².

2. Ἐντὶ ἄλλων βλ. J. Stroux, *Summum ius summa injuria, καὶ Griechische Einflüsse auf die Entwicklung der römischen Rechtswissenschaft gegen Ende der republikanischen Zeit, «Römische Rechtswissenschaft und Rhetorik», 1949, σελ. 9 ἐπ., 83 ἐπ., H. Coing, Zum Einfluss der Philosophie des Aristoteles auf die Entwicklung des Römischen Rechts, «Zeitschrift der Savigny-Stiftung», R. A., 69, 1952, σελ. 24 ἐπ., G. Kennedy, *The Art of Persuasion in Greece, 1963, E. Wolf, Griechisches Rechtsdenken, III. 2, 1956, σελ. 157 ἐπ., 325 ἐπ., W. Kroll, λέξ. Rhetorik, «Real-Encyklopädie» τῶν Pauly-Wissowa, Suppl. VII, 1940, στήλη 1039 ἐπ., H. Hommel, λέξ. Rhetorik, «(Artemis) Lexikon der Alten Welt», 1965, στ. 2611 ἐπ., Fr. Wieacker, *Cicero als Advokat, 1964 (Schriftenreihe der Juristischen Gesellschaft, Berlin, ἀρ. 20), H. J. Wolf, Demosthenes als Advokat, Funktionen und Methoden des Prozesspraktikers im klassischen Athen, 1968 (αὐτόθι, ἀρ. 30, ἐλληνιστὶ δὲ καὶ ἐν «Ἐφημερίδι Ἑλλήνων Νομικῶν», 36, 1969, σελ. 305 ἐπ.), Methodische Grundfragen der rechtsgeschichtlichen Verwendung attischer Gerichtsreden (ἐν Atti del II Congresso Internazionale della Società Italiana di Storia del Diritto), 1969, παρ' οἷς πᾶσι καὶ ἄλλῃ διεθνῆς βιβλιογραφία, οἷαν βλ. καὶ εἰς B. Von Glis, *La lettre et l'esprit de la loi dans la jurisprudence classique et la rhétorique, 1968, σελ. 213 - 217. Πρβλ. καὶ τὰς ὠραίας μελέτας τοῦ Γ. Μαριδάκη,****

Ἡ ἑλληνικὴ αὐτὴ ἐρμηνευτικὴ (θεωρία), παρὰ τὰς συγχρότατα διατυπωμέ-
 νας ἀντιρρήσεις, φαίνεται, ὅτι ἤδη ἀπὸ τῶν δημοκρατικῶν χρόνων εἰσέδυσσε καὶ
 εἰς τὴν ρωμαϊκὴν μέθοδον ἐρμηνείας. Ρωμαῖοι νομομαθεῖς καὶ Ρωμαῖοι ρήτορες
 ἐπηρεάσθησαν, ὡς φαίνεται, ἀμέσως ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν λογικὴν καὶ τὴν ρητορι-
 κὴν τέχνην. Πολλὰ, ἐξαιρέτως πολλὰ, χωρία ἐκ τῶν ἀποφάνσεων τῶν διασημο-
 τέρων Ρωμαίων νομομαθῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ «θεωρία» τοῦ Κικέρωνος, τοῦ Κοῦντι-
 λιανοῦ καὶ πολλῶν ἄλλων Ρωμαίων ρητόρων καὶ ρητοροδιδασκάλων, φέρουν τὴν
 σφραγίδα τῆς ἑλληνικῆς ἐπιρροῆς, τοῦτο δ' ἀνεξαρτήτως τῆς ὀρθῆς ἀπαντήσεως
 εἰς τὸ πολυσυζητούμενον ἐρώτημα, ἂν ὄντως ἡ ρητορικὴ ἐπέδρασεν ἐπὶ τῆς θεω-
 ρίας τῶν νομομαθῶν ἢ τοῦναντίον ἂν ἡ θεωρία τῶν νομομαθῶν ἐπλασεν αὐτονό-
 μως τὴν ἀκολουθητέαν ἐρμηνευτικὴν μέθοδον. Τὸ βέβαιον εἶναι, τοῦλάχιστον
 κατ' ἐκτίμησιν ὀρθοτέραν, ὅτι ἡ ἀριστοτελικὴ καὶ ἡ στωικὴ θεωρία, ἀλλὰ καὶ ἡ
 κατὰ τὴν ρητορικὴν τέχνην ἑλληνικὴ ἐρμηνευτικὴ μέθοδος, κατεστρώθησαν ἐνωρὶς
 εἰς τὴν ρωμαϊκὴν σκέψιν, διὰ τὰς διαιωνισθοῦν μέσῳ αὐτῆς εἰς γραμμὴν παρὰ-
 λληλον πρὸς τὴν ἀκολουθήσαν διαιώνισιν τοῦ ἄλλως ἀξιοθαυμάστου Ρωμαϊκοῦ
 Δικαίου³.

Κατὰ τὴν διαιώνισιν ταύτην τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου καὶ τοῦ δόγματος αὐτοῦ,
 ἡ κλασσικὴ Λογικὴ, ὡς κύριον ὄργανον τῆς ἐρμηνευτικῆς μεθόδου, ἐπλουτίσθη

³ Ο Δημοσθένης θεωρητικὸς τοῦ Δικαίου, 1951 (καὶ γαλλιστί, *Démosthène, théoricien de droit*, «*Mélanges F. de Visscher*» IV, 1950, σελ. 155 ἐπ.), Ὑπερείδης κατὰ Ἀθηνογένους, «*Τιμη-
 τικὸς Τόμος ἐπὶ τῇ 125ετηρίδι τοῦ Ἀρείου Πάγου*», 1963, σελ. 389 ἐπ., Ἡ ἐκτέλεσις ἄλλο-
 δαπῶν ἀποφάσεων, γ' ἔκδ., 1970, σελ. 121 ἐπ. (§ 7 σημ. 27 καὶ 28).

3. Βλ. τοὺς εἰς τὴν προηγουμένην σημείωσιν ἀναφερομένους, ὡς καὶ L. W e n g e r, *Die
 Quellen des Römischen Rechts*, 1953, § 61, σελ. 234 ἐπ., ἐνθα καὶ πᾶσα ἡ πλουσία ἀρχαιο-
 τέρα βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης H. C o i n g, *Zur Methodik der republikanischen Jurisprudenz :
 Zur Entstehung der grammatisch-logischen Auslegung*, «*Studi Arancio Ruiz*», I, 1952, σελ. 365
 ἐπ., A. D. L e e m a n, *Orationis Ratio, The Stylistic Theories and Practice of the Roman
 Orators, Historians and Philosophers*, I - II, 1963, Ἐν γένει βλ. καὶ E. S e i d l, *Römische
 Rechtsgeschichte und Römisches Zivilprozess*, 1962, § 11. II, ἀριθ. 113 ἐπ., (σελ. 54 ἐπ.),
 M. K a s e r, *Römische Rechtsgeschichte*, 2α ἔκδ., 1967, § 37 III, σελ. 167 ἐπ., W. K u n -
 k e l, *Römische Rechtsgeschichte*, 5η ἔκδ., 1967, σελ. 100 ἐπ. Πρβλ. καὶ Fr. S c h u l z, *History
 of Roman Legal Science*, 1946 (= *Geschichte der Römischen Rechtswissenschaft*, 1961) δι' ὅλου
 τοῦ βιβλίου, Fr. W i e a c k e r, *Vom Römischen Recht*, β' ἔκδ., 1961, ἰδίως σελ. 128 ἐπ.,
 M. K a s e r, *Zur Methode der römischen Rechtsfindung*, «*Nachrichten der Akademie der Wis-
 senschaften in Göttingen*», I. Philologisch-Historische Klasse, ἀριθ. 2, 1962, σελ. 49 ἐπ. Διὰ
 τὴν ἐπίδρασιν τῆς νομικῆς ἐπὶ τὴν ρητορικὴν βλ. καὶ J. T r i a n t a p h y l l o p o u l o s, *Prae-
 judicium*, «*Labeo*», 8, 1962, σελ. 239 ἐπ. καὶ 10, 1964, σελ. 36 ἐπ.

ἀναντιρρήτως και με νέα στοιχεία. Ἡ χριστιανική οὕτω κοσμοθεωρία, ἀκολουθοῦσα διὰ τοῦ ἀποστόλου Παύλου τὴν ἀρχαίαν φιλοσοφικὴν γραμμὴν, ἐθεώρησε μὲν τὸν νόμον, τὸν Μωσαϊκὸν Νόμον, ὡς ἀπλοῦν μέσον πρὸς ἀναζήτησιν τοῦ τελικοῦ τῆς Δικαιοσύνης σκοποῦ, ἀνήγαγε δὲ τὴν χριστιανικὴν Ἀγάπην εἰς ἰδέαν πάρισον τῆς ἰδέας τῆς Ἐπιεικείας. Ἡ νεωτέρα δὲ θεολογικὴ ἐρμηνευτικὴ, μετ' ἀφαίρεσιν τοῦ ἐξ ἀποκαλύψεως στοιχείου και τῆς λεγομένης (ἀλληγορικῆς) μεθόδου, ἐβάδισε τὸν αὐτὸν ὡς και ἡ ἐρμηνευτικὴ τοῦ Δικαίου δρόμον τῆς κλασσικῆς Λογικῆς με τὴν εὐρεϊαν χρῆσιν τῶν κανόνων αὐτῆς. Δίκαιον και Θεολογία εἶναι πράγματι ἀμφοτέρω ἐπιστήμαι κανονιστικάι. Ὅθεν κατ' ἀνάγκην ἡ ἐρμηνεία τῶν κειμένων ἀμφοτέρων τῶν ἐπιστημῶν τούτων ἔγινε και γίνεται με τὴν αὐτὴν μέθodon λογισμοῦ. Ἡ κλασσικὴ Λογικὴ ἐξυπηρέτησεν ἀμφοτέρας, τὸ δὲ Δίκαιον πρέπει νὰ ὁμολογηθῆ, ὅτι οὐχὶ σπανίως ἐπλουτίσθη διὰ στοιχείων ἄτινα διεπλάσθησαν εἰς τὴν θεολογικὴν ἐρμηνευτικὴν, οἶαι αἱ περίφημοι («σειραὶ») (*catenae*), ἀλλὰ και ἡ ἰδέα τῆς «οἰκονομίας», ἥτοι τῆς ἐπιεικοῦς ἐφαρμογῆς τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων εἰς τὴν συγκεκριμένην περίπτωσιν, ἣ ἔτι και ἡ ἰδέα τῆς ἁρμοδιότητος τῶν ἐπισκοπικῶν δικαστηρίων, ἣτις, κατὰ τρόπον ἐκπληκτικόν, γεννηθεῖσα ἐνωρὶς εἰς τὸ Βυζάντιον, προσέλαβε τυπικὴν ἐκδήλωσιν με τὰ γνωστὰ σημαντικώτατα ἐπακόλουθα εἰς τὸ Ἀγγλικὸν Δίκαιον, ὅπου βεβαίως ἀνεξαρτήτως πάσης ρωμαϊκῆς ἢ βυζαντινῆς ἐπιρροῆς, ἐθεμελιώθη ἡ ἁρμοδιότης τῶν δικαστηρίων τῆς Ἐπιεικείας, ἀρχικῶς ὑπὸ θεολόγον Λόρδον Καγκελλάριον⁴.

Ἡ τοιαύτη εἰσβολὴ χριστιανικῶν ἰδεῶν εἰς τὸ θέμα τῆς ἐρμηνείας τοῦ Δικαίου προσέλαβε τὴν τελείωσιν αὐτῆς εἰς τὴν Δύσιν μὲν ὑπὸ τὴν ἐπιβολὴν τῆς λεγομένης σχολαστικῆς φιλοσοφίας, εἰς τὴν Ἀνατολὴν δὲ με τὴν ἀναγνώρισιν χριστιανικῶν ἀντιλήψεων πρὸς ἐπιεικεστέρων ἐρμηνείαν ἢ ἐφαρμογὴν τοῦ Δικαίου. Κατὰ πᾶσαν ὁμως περίπτωσιν, ἡ κλασσικὴ Λογικὴ ἐξηκολούθησε ν' ἀποτελῆ τὸ

4. Διὰ τὴν ἐρμηνείαν ὑπὸ τὴν θεολογικὴν ἐπιστήμην βλ. λ. χ. Fr. Tor m, *Hermeneutik des Neuen Testaments*, 1930, E. Fuchs, *Hermeneutik*, γ' ἔκδ., 1963, J. D. Smart, *The Interpretation of Scripture*, 1961, L. Berkhof, *Principles of Biblical Interpretation*, 1966, παρ' οἷς και βιβλιογραφία, ὡς και λέξ. Ἐρμηνεία κλπ. ἐν G. Kittel, *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, II, 1935. Πρβλ. και Π. Ζέπov, Ἡ χριστιανικὴ ἐπίδρασις ἐπὶ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ Δικαίου, «Πρακτικὰ Ἀ' Συνεδρίου Ἑλληνοχριστιανικοῦ Πολιτισμοῦ», 1956, σελ. 129 ἐπ., Ὁ Παῦλος ὡς ἐργάτης τοῦ Δικαίου, «Ἀρχεῖον Ἰδιωτικοῦ Δικαίου», 15, 1951-1952, σελ. 227 ἐπ. (= «Ἀκτίνες», 14, 1951, σελ. 258 ἐπ.), K. Τριανταφυλλοπούλου, Ἑλληνικαὶ νομικαὶ ἰδέαι ἐν τῷ βυζαντινῷ ποινικῷ δικαίῳ, «Ἀρχεῖον Ἰδιωτικοῦ Δικαίου», 16, 1953, σελ. 151 ἐπ. Γενικώτερον βλ. Fr. Wieacker, *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*, β' ἔκδ., 1967, § 4, σελ. 71 ἐπ.

στερεόν θεμέλιον τοῦ ὄλου οἰκοδομήματος τῆς ἐρμηνευτικῆς μεθόδου. Βίβλος καὶ Ἰουστινιάνειος Νομοθεσία ἐξηκολούθησαν νὰ ἐρμηνεύωνται κατὰ τοὺς κανόνας τῆς κλασσικῆς Λογικῆς. Οἱ κανόνες δ' αὐτοὶ παρέμειναν ἐν πλήρει ἰσχύϊ καὶ ὅταν μεταγενεστέρως τὸ Δίκαιον ἀπεχωρίσθη ὀριστικῶς τοῦ θεολογικοῦ του προσανατολισμοῦ καὶ ἠκολούθησε δρόμον ἀνεξάρτητον, τὸν δρόμον τὸν ὁποῖον ἤνοιγεν ἤδη ὁ Ὅρθος Λόγος.

Ὅρθος Λόγος καὶ ὀρθολογικὴ θεώρησις τῶν ἐπιστημῶν ἐσήμανον ἀπὸ τῆς ἐπιβολῆς των τὸν θρίαμβον τῆς κλασσικῆς Λογικῆς εἰς πάντα κλάδον τοῦ ἐπιστητοῦ. Εἰς δὲ τὸ Δίκαιον, ὁ τέλειος λογισμὸς ἐθεωρήθη, ὅτι ἀρκεῖ δι' ὅλα, κατὰ πᾶσαν δὲ περίπτωσιν διὰ τὴν ἐρμηνείαν παντὸς κειμένου, οὐ μόνον τοῦ ρωμαϊκοῦ ἢ τοῦ ἀγγλοσαξονικοῦ, ἀλλὰ καὶ τοῦ οἰουδήποτε νομοθετικοῦ κειμένου, τὸ ὁποῖον ἀπὸ τῆς καμπῆς τοῦ ἠ' πρὸς τὸν ιθ' αἰῶνα ἐχάρισεν εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Δικαίων ἢ κινήσεις τῶν μεγάλων κωδικοποιήσεων. Ὁ δικανικὸς συλλογισμὸς, ἡ ἀσθηρὰ λογικὴ κατάταξις, τέλος ἢ κατὰ τοὺς σταθεροὺς κανόνας τῆς κλασσικῆς Λογικῆς ἐρμηνεῖα τοῦ Δικαίου, ἐθεωρήθησαν ἔκτοτε, ὅτι προσδίδουν σταθερότητα καὶ δι' αὐτῆς ἀσφάλειαν εἰς τὰς συναλλαγὰς τῶν ἐν κοινῶν δικαίου βιούντων ἀνθρώπων. Πρὸς τὴν ἰδέαν δὲ τῆς παντοδυναμίας τοῦ γραπτοῦ νόμου ἀνταπεκρίθη ἡ παντοδυναμία τοῦ κλασσικοῦ συλλογισμοῦ. Καὶ ἡ ἐρμηνευτικὴ μέθοδος ἐθεωρήθη, ὅτι ἐξαντλεῖται εἰς τὴν γραμματικὴν καὶ τὴν λογικὴν ἀνάλυσιν τοῦ ἐρμηνευτέου κειμένου, τὸ ὁποῖον, ὅταν ἐνδεχομένως ἐμφανίζῃ κενά, δύναται καὶ τότε νὰ ἐρμηνεύεται ἀποτελεσματικῶς μὲ τὴν ἐπίσης κλασσικὴν διασταλτικὴν ἐρμηνείαν ἢ, πέρα ταύτης, μὲ τὴν ἐπίσης κλασσικὴν ἀναλογίαν.

Ἀλλὰ τὸ ἀσθηρῶς λογικὸν αὐτὸ σύστημα ἐρμηνείας τοῦ Δικαίου ὑπέστη σφοδρὰν κριτικὴν ἤδη ἀπὸ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος. Ἐκρίθη οὕτως ἔκτοτε, ὅτι ἢ κατὰ σταθεροὺς καὶ ὀρισμένους λογικοὺς κανόνας ἐρμηνεῖα τοῦ νόμου προσδίδει μὲν σταθερότητα καὶ ἀσφάλειαν, ἀλλ' ἅμα καὶ ἀκαμψίαν εἰς τὸ Δίκαιον, ἰδίᾳ διότι ἢ ἀσθηρὰ λογικὴ ἐρμηνεῖα τελικῶς περιορίζεται εἰς ἀναζήτησιν τῆς βουλήσεως τοῦ νομοθέτου, ἢ ἄλλως τοῦ νοήματος τοῦ νόμου κατὰ τὸν χρόνον τῆς δημοσιεύσεως αὐτοῦ, καὶ μόνον κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον. Ἐκρίθη κατ' ἀκολουθίαν, ὅτι ἀποτελεῖ οὐσιῶδες μειονέκτημα τῆς κλασσικῆς ἐρμηνευτικῆς μεθόδου ἡ ὑπεραξία, ἣτις ἀπεδόθη εἰς τὸ λογικὸν στοιχεῖον καὶ τὴν χρῆσιν ἀφρηρημένων λογικῶν ἀρχῶν διὰ τὴν ἐρμηνείαν τῶν κατ' ἐξοχὴν συγκεκριμένων σχέσεων τοῦ ἐννόμου βίου, ἐμφανίζοντος ἐκ τῆς οὐσίας του ποικιλίαν μορφῶν καὶ νέα θέματα διαρκῶς ἀνακύπτοντα εἰς τὰς συναλλαγὰς, μὴ δυνάμενα νὰ καλυφθοῦν ὑπὸ τῶν κειμένων νόμων. Τέλος, καὶ κατ' ἀκολουθίαν, ἡμφεσβητήθη καὶ αὐτὴ ἢ ὑπερβολικὴ σημασία ἣτις ἀπεδίδετο εἰς τὸν γραπτὸν νόμον, ὁ ὁποῖος ἐκ τοῦ ἀπέιρου πλήθους τῶν

πρακτικῶν σχέσεων δὲν δύναται νὰ ρυθμίξῃ εἰμὴ μόνον ὅσας σχέσεις ἠδυνήθη ἢ ἠθέλησε νὰ προβλέψῃ καὶ νὰ ρυθμίσῃ ὁ νομοθέτης. Ἡ διασταλτικὴ ἐρμηνεία καὶ ἡ ἀναλογία ἐκρίθησαν οὕτω, ὅτι δὲν δύναται νὰ ἐπαρκοῦν πάντοτε, τὰ δὲ λεγόμενα κενὰ τοῦ Δικαίου ἐθεωρήθησαν, ὅτι δυσχερῶς δύναται νὰ πληροῦνται μὲ τὴν κλασσικὴν ἐρμηνευτικὴν μέθοδον, ἥτις ἐν τέλει, ἐν τῷ συνόλω της, ἐκρίθη ὡς ἀνεπαρκὴς καὶ στεῖρα⁵.

Ἀποτέλεσμα τῆς κριτικῆς ταύτης ὑπῆρξεν, ὡς γνωστόν, ἡ διατύπωσις πολλῶν νέων θεωριῶν, συχρότατα δὲ καὶ ἡ ἀποδοχὴ ὑπερβολῶν. Τελικὸν ὅμως ἀποτέλεσμα τῆς κριτικῆς ταύτης ὑπῆρξεν ἡ εὐπρόσδεκτος ἀνακαινίσις τῆς ἐρμηνευτικῆς μεθόδου.

Εἰς τὴν Γαλλίαν οὕτως ἐνωρὶς ἐγκατελείφθη ἡ λεγομένη («ἐξηγητικὴ») θεωρία, ἢ ἐρμηνεύουσα κατ' αὐστηροὺς λογικοὺς κανόνας τὸ κείμενον τοῦ νόμου, καὶ εἰς τὴν θέσιν της καθιδρύθη τὸ λεγόμενον «σύστημα τῆς προσαρμογῆς τῶν κειμένων», καθ' ὃ ὁ κρίνων δικαστὴς καλεῖται νὰ ἐφαρμόσῃ τὸ κείμενον Δίκαιον κατὰ τὸ νόημα μὲν τοῦ νομοθέτου, ἀλλὰ συμφώνως πρὸς τὰς ἀνάγκας τῶν συναλλαγῶν τοῦ χρόνου καθ' ὃν ὁ δικαστὴς ἀποφασίζει. Ἡ κατὰ τὸ σύστημα τοῦτο ἀξιουμένη χρησιμοποίησις τῆς ἱστορίας, τῆς ψυχολογίας, τῆς οἰκονομίας, τῆς συγκρίσεως τῶν ξένων Δικαίων καὶ ἄλλων παραγόντων, ὠδήγησεν ἐνίστε εἰς ὑπερβολὰς⁶. Πέραν

5. Περὶ τούτων βλ. παρ' ἡμῖν Κ. Τσάτσου, Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ Δικαίου, 1932, δι' ὅλου τοῦ βιβλίου καὶ ἰδίως σελ. 195 ἐπ. (αὐτόθι, σελ. 152 ἐπ. διὰ τὰ «κενὰ τοῦ Δικαίου», περὶ ὧν βλ. νῦν παρ' ἡμῖν καὶ Κ. Δεσποτοπούλου, Περὶ τῶν κενῶν τοῦ Δικαίου, «Τιμητικὸς Τόμος ἐπὶ τῇ 125ετηρίδι τοῦ Ἀρείου Πάγου», 1963, σελ. 243 ἐπ., ἔνθα καὶ νεωτέρα βιβλιογραφία). Βλ. ἐπίσης τοὺς ἀνωτέρω σημ. 1 ἀναφερομένους. Πρβλ. καὶ τὸ κλασσικὸν βιβλίον τοῦ Fr. Geny, Méthode d'interprétation et sources en droit privé positif, I - II, β' ἔκδ., 1919, δι' ὅλου τοῦ βιβλίου. Ἐκ τῆς πλουσίας δὲ νεωτέρας διεθνoῦς βιβλιογραφίας βλ. μεταξὺ ἄλλων W. Sauer, Juristische Methodenlehre, 1940, δι' ὅλου τοῦ βιβλίου, K. Larenz, Methodenlehre der Rechtswissenschaft, 1960, δι' ὅλου τοῦ βιβλίου καὶ ἰδίως σελ. 233 ἐπ., J. Esser, Grundsatz und Norm in der richterlichen Fortbildung des Privatrechts, 1956, ἰδίως κεφ. VII, σελ. 107 ἐπ., K. Engisch, Logische Studien zur Gesetzesanwendung, β' ἔκδ., 1960, καὶ Einführung in das juristische Denken, β' ἔκδ., 1959, H. Coing, Die juristische Auslegungsmethode und die Lehren der allgemeinen Hermeneutik, 1958, Fr. Wieacker, Gesetz und Richterkunst, 1958, Sp. Simitidis, Zum Problem einer juristischen Logik, «Ratio», I, 1960, σελ. 52 ἐπ.

6. Τοιαύτη ὑπερβολὴ ἐσημειώθη εἰς Γαλλίαν ὑπὸ τοῦ ἐν Château-Thierry προέδρου πρωτοδικῶν Magneaud, ὅστις κατὰ τὰ ἔτη 1889 - 1904 δὲν ἐδίστασε νὰ ἐφαρμόσῃ ὡς δίκαιον τὰς ὑποκειμενικὰς ἀνθρωπιστικὰς πεποιθήσεις του, παραβλέπων πᾶν κείμενον δίκαιον, ἔγγραφον ἢ ἄγγραφον. Βλ. H. Leyret, Les jugements du Président Magneaud, β' ἔκδ., 1900, καὶ

ὁμως τῶν ὑπερβολῶν αὐτῶν, ἡ γαλλικὴ θεωρία ταχέως εἶρε τὸ ἀναζητούμενον μέτρον εἰς τὴν ἐρμηνευτικὴν μέθοδον τὴν ὁποίαν ἐδίδαξεν ὁ Φραγκίσκος Γενυ, καθ' ἣν ἐρμηνεία σημαίνει μὲν κατ' ἀρχὴν γραμματικὴν καὶ λογικὴν ἀνάλυσιν τοῦ κειμένου τοῦ νόμου κατὰ τὴν βούλησιν τοῦ νομοθέτου, ὅπου δ' ὁμως ἐμφανίζονται κενά, ὁ δικαστὴς θ' ἀποφασίσῃ ἐφαρμύζων τυχὸν ὑπάρχον ἔθιμον, καὶ τούτου πάλιν ἐλλείποντος, θ' ἀποφασίσῃ δημιουργικῶς συμφώνως πρὸς τοὺς κανόνας τοὺς ὁποίους θὰ ἔθετεν ἐὰν ὁ ἴδιος ἐνήργει ὡς νομοθέτης, ἀκολουθῶν ἐν τούτῳ τὰ διδάγματα τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς νομολογίας⁷. Εἶναι δὲ γνωστόν, ὅτι τὴν οὐσίαν τῆς θεωρίας ταύτης κατέστρωσεν ὁ Ἑλβετικὸς Ἀστικὸς Κώδιξ τοῦ 1907 εἰς τὸ περίφημον ἄρθρον 1 αὐτοῦ, ὅπερ ἐχρησίμευσεν ὡς πρότυπον καὶ εἰς ἄλλας νεωτέρας κωδικοποιήσεις. Ἀλλ' ἴσως δὲν πρέπει νὰ λησμονῆται, ὅτι ἤδη πολὺ παλαιότερον, ὁ Αὐστριακὸς Γενικὸς Ἀστικὸς Κώδιξ τοῦ 1811 (ἄρθρ. 7) εἶχε παραπέμψει διὰ τὴν πλήρωσιν τῶν κενῶν τῆς νομοθεσίας εἰς τὰς «φυσικὰς γενικὰς ἀρχὰς τοῦ Δικαίου», ὁ δ' Ἰσπανικὸς Ἀστικὸς Κώδιξ τοῦ 1889 (ἄρθρ. 6) ἐπίσης εἰς τὰς «γενικὰς ἀρχὰς τοῦ Δικαίου», ἐνῶ, ἀριστοτεχνικώτερον, ἤδη ἀπὸ τοῦ 1808, ὁ Ἀστικὸς Κώδιξ τῆς ἀμερικανικῆς πολιτείας τῆς Λουϊζιάνας εἶχεν ὀρίσει (ἄρθρ. 21), ὅτι, ὅταν ἐλλείπῃ νομοθετικὴ διάταξις, ὁ δικαστὴς ὀφείλει ν' ἀποφασίσῃ κατὰ τὴν Ἐπιείκειαν, προσφεύγων εἰς τὸ φυσικὸν Δίκαιον καὶ τὸν ὀρθὸν λόγον ἢ εἰς τὰς γενικῶς κρατούσας συνηθείας. Ἀνεξαρτήτως δὲ τούτων, ἀξιοσημείωτος εἶναι νῦν ἰδίως καὶ ὁ Ἀστικὸς Κώδιξ τοῦ Ἰράκ, τοῦ ἔτους 1951, ὅστις, ἐκφράζων καὶ τὸν θρησκευτικὸν αὐτοῦ προσανατολισμόν, ὥρισεν (ἄρθρ. 1), ὅτι διὰ τὴν πλήρωσιν τῶν κενῶν ὁ δικαστὴς πρέπει τελικῶς νὰ προσφύγῃ εἰς τὰς ἀρχὰς καὶ τοῦ μουσουλμανικοῦ Δικαίου καὶ τῆς Ἐπιεικείας⁸.

Les nouveaux jugements du Président Magneaud, 1904, περὶ ὧν βλ. Fr. Geny, Méthode κλπ., II, ἀριθ. 196 ἐπ., ἐνθα καὶ ἄλλη βιβλιογραφία.

7. Fr. Geny, *Méthode d'interprétation et sources en droit privé positif, I-II, β' ἔκδ., 1919, δι' ὅλον τοῦ βιβλίου.*

8. R. Schlesinger, *Comparative Law* (γ' ἔκδ., 1970), σελ. 193 ἐπ. (διὰ τὸν Ἰσπανικὸν Ἀστ. Κώδ. ἄρθρ. 6), σελ. 263 (διὰ τὸν Ἰρακινὸν Ἀστικὸν Κώδ., ἄρθρ. 1 ἐπ.), σελ. 442, (διὰ τὸν Αὐστριακὸν Γενικὸν Ἀστ. Κώδ., ἄρθρ. 7, καὶ τὸν Ἑλβετικὸν Ἀστ. Κώδ. ἄρθρ. 1). Περὶ τοῦ ἄρθρου 21 τοῦ Ἀστ. Κώδικος τῆς Λουϊζιάνας βλ. ἀντὶ ἄλλων J. Dawson, *The Method of Legal Development through Judicial Interpretation in Louisiana and Puerto Rico*, «University of Puerto Rico Law Review», 22, 1952, σελ. 108 ἐπ. Πρβλ. καὶ Γ. Μαριδάκη, *Αἰτιολογικὴ Ἐκθεσις ἐπὶ τοῦ Προσχεδίου τῶν Γενικῶν ἀρχῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος, 1936, σελ. 116 ἐπ., 118 ἐπ., ὡς πρὸς τὰς τελικῶς μὴ εἰσαχθείσας διατάξεις περὶ κενῶν τοῦ Δικαίου καὶ περὶ Ἐπιεικείας.*

Κριτική τῆς κλασικῆς ἐρμηνευτικῆς μεθόδου ἀνάλογος πρὸς τὴν γαλλικὴν, ἠσκήθη, ὡς γνωστόν, καὶ εἰς τὴν Γερμανίαν, ὅπου ἡ σχολὴ τῆς λεγομένης «ἐλευθερίας ἐρμηνείας» ἔφθασεν ἐπίσης συχνότατα εἰς ὑπερβολάς. Ἡ ὅλη θεωρητικὴ συζήτησις προσέλαβεν οὕτω καὶ ἐκεῖ σφοδρότητα, ἰδίως ἀφ' ἧς ἡ ὑπὸ τοῦ Fr. K. von Savigny ἐγκαινιασθεῖσα καὶ εἶτα ἰδίως ὑπὸ τοῦ G. Fr. Puchta καὶ τοῦ B. Windscheid καθιερωθεῖσα στενὴ λογικὴ μέθοδος, ἡ ἄγουσα εἰς τὴν ἰδέαν τῆς λογικῆς πληρότητος τοῦ Δικαίου, τὸν θρίαμβον τῆς (νομικῆς κατασκευῆς) καὶ τῆς «ἐννοιοκρατίας», ἐκρίθη ὡς πάντῃ ἀνεπαρκής, ἔν' ἀντιμετωπίσῃ φλέγοντα ἐρμηνευτικὰ προβλήματα, καὶ μεταξὺ τούτων κυρίως τὸ πρόβλημα τῶν κενῶν τοῦ Δικαίου⁹. Εἰς τὴν Γερμανίαν, ἡ ὑπὸ τοῦ R. von Jhering γενομένη ἀποκάλυψις τῆς σημασίας τοῦ σκοποῦ, ἔστω καὶ ὡς ἐμπειρικοῦ σκοποῦ ἐν τῷ Δικαίῳ, ἀπετέλεσε τὸ ἔναυσμα διὰ τὴν ἀναγνώρισιν τελεολογικῶν ἐρμηνευτικῶν μεθόδων μὲ ποικίλας παραλλαγάς¹⁰. Ἡ ὑπὸ τοῦ Ph. Heck διδαχθεῖσα (θεωρία τῆς σταθμῆσεως τῶν ἀντιμαχομένων συμφερόντων)¹¹, ἐξ ἑτέρου αἱ διδαχθεῖσαι κοινωνιολογικαὶ θεωρήσεις κάθε λογῆς, ὡς καὶ τὰ ἀξιολογικὰ ἢ δεοντολογικὰ κριτήρια ἅτινα ἀνήγαγον τὸ ἐρμηνευτικὸν πρόβλημα εἰς πρόβλημα φιλοσοφικὸν καὶ ἀνεζήτησαν τὴν προσέγγισιν πρὸς τὴν Ἀξίαν τῆς Δικαιοσύνης, τέλος καὶ αἱ κανονιστικαὶ θεωρίαι, ὡς καὶ θεωρίαι ἄλλαι, ἰδεοκρατούμεναι ἢ πραγματιστικαὶ — πάντα ταῦτα εἰς ἐν τὸ ἀναμφισβήτητον κατέληξαν: ὅτι ἡ ἐρμηνεία εἶναι μὲν γραμματικὴ καὶ λογικὴ, ἡ λογικὴ τῆς ὅμως δομῆς πλουτίζεται καὶ δι' ἐκτιμήσεων τελεολογικῶν, ἧτοι διὰ τῆς ἀναζητήσεως τοῦ ὑποκειμενικοῦ σκοποῦ τοῦ συγκεκριμένου νομοθέτου, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀντικειμενικοῦ σκοποῦ τοῦ Δικαίου καθόλου, ὅστις ἀντικειμενικὸς σκοπὸς ἐν τέλει ἀναλύεται εἰς ἀρχάς, οἷαι ἡ προστασία τῆς προσωπικότητος καὶ τῆς ἀνηλικότητος, ἡ τήρησις τῶν ἀρχῶν τῆς καλῆς πίστεως καὶ τῶν συναλλακτικῶν ἠθῶν, ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ἀσφάλεια τῶν συναλλαγῶν, ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητος, ἡ ἔννοια τῆς ἀποζημιώσεως ἢ τῆς ποινῆς

9. Σύντομον ἀνάλυσιν καὶ κριτικὴν τῶν θεωριῶν τοῦ Savigny, τοῦ Puchta καὶ τοῦ Windscheid βλ. ἐν K. Larenz, *Methodenlehre* κλπ., σελ. 8 ἐπ., 16 ἐπ., 25 ἐπ.

10. R. v. Jhering, *Der Zweck im Recht*, I, 1877, γ' ἔκδ. 1893, II, 1886.

11. Ph. Heck, *Gesetzesauslegung und Interessenjurisprudenz*, «*Archiv für die civilistische Praxis*», 112, 1914, σελ. 1 ἐπ., *Das Problem der Rechtsgewinnung*, 1912, *Begriffsbildung und Interessenjurisprudenz*, 1932. Ἐπίσης καὶ τὸ ἐπίμετρον «*Begriffsjurisprudenz und Interessenjurisprudenz*» ἐν «*Grundriss des Schuldrechts*», 1929.

καὶ ἄλλαι — ἤτοι ἀρχὰς αἰτινες ὡς σύνολον ἀπαρτίζουν τὴν ἠθικονομικὴν Ἰδέαν ἢ Ἀξίαν τῆς Δικαιοσύνης¹².

Ἐπὶ τῶν θεμάτων τούτων, ἐπαιλημμένως συζητηθέντων καὶ παρ' ἡμῶν, δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνῃ λόγος λεπτομερέστερος. Τὸ οὐσιῶδες εἶναι, ὅτι ἔτι καὶ ὑπὸ τὴν κοινωνιολογικὴν ἢ τὴν τελεολογικὴν, τὴν ἀξιολογικὴν ἢ δεοντολογικὴν θεώρησιν καὶ ἐρμηνείαν τοῦ Δικαίου, ἢ ὑπὸ τοῦ ἐρμηνευτοῦ ἐπιτελουμένη ἐργασία εἶναι ἐργασία πάντως λογικὴ. Καὶ κατ' ἀκολουθίαν, ὁ συλλογισμὸς εἶναι ἐν πάσῃ περιπτώσει τὸ ὄργανον κατ' ἐξοχὴν, μέσω τοῦ ὁποίου ὁ ἐρμηνευτὴς καταλήγει εἰς τὰ συμπεράσματά του, ἔτι καὶ ὑπὸ τὴν κρατοῦσαν ἀνακαινοθεῖσαν ἐρμηνευτικὴν μέθοδον. Ἡ κοινωνιολογικὴ θεώρησις τοῦ Δικαίου, ἢ ἀξιολογικὴ καὶ δεοντολογικὴ ἐκτίμησις, ἢ κατὰ τὴν σχέσιν «μέσου» καὶ «σκοποῦ» ἀνερευνήσις τοῦ Δικαίου, εἶναι οὕτω πᾶσαι ἐργασίαι λογικαί. Λογικὴ δ' ἐργασία γίνεται κατὰ βάσιν, ἔτι καὶ ὑπὸ τὴν λεγομένην ἐλευθέραν ἐρμηνείαν ἢ καὶ τὴν μέθοδον τῆς σταθμῆσεως τῶν συγκρουομένων συμφερόντων¹³. Οὕτως ἡ Λογικὴ ἀνυψοῦται κατ' ἀνάγκην εἰς τὸν ἀναπόφευκτον συνοδὸν πάσης ἐρμηνευτικῆς μεθόδου. Ἡ Λογικὴ ὡς σκιὰ ἀκολουθεῖ τὸ Δίκαιον ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ καὶ ἐφαρμογῇ του, ἢ, κατὰ τὴν πλατωνικὴν ἔκφρασιν, «ὁ λόγος», εἶναι κατὰ πᾶσαν περίπτωσιν ὁ «τῶν νόμων ἐρμηνεύς», ἐὰν ὡς «λόγον» θεωρήσωμεν τὸν Λογισμὸν καὶ τὴν Λογικὴν καθόλου¹⁴.

12. Βλ. τοὺς ἀνωτέρω ἐν σημ. 5 ἀναφερομένους συγγραφεῖς, παρ' οἷς καὶ κριτικὴ τῶν παλαιότερων καὶ νεωτέρων θεωριῶν ὡς καὶ λεπτομερῆς ἀνάλυσις τῆς κρατούσης μεθόδου ἐρμηνείας, συμφώνως πρὸς τὸν ἴδιον ἐκάστου τῶν συγγραφέων τούτων θεωρητικὸν προσανατολισμὸν.

13. Περὶ τούτου βλ. νῦν *U. Klug, Juristische Logik*, γ' ἔκδ., 1966, § 2, σελ. 9 ἐπ., § 18, σελ. 176 ἐπ., ἔνθα καὶ βιβλιογραφία. Βλ. ἐν τούτοις Ἰω. Ἀραβαντινοῦ, Ἡ δικανικὴ συλλογιστικὴ κλπ., σελ. 213 ἐπ., ὅστις τὰς θεωρίας ταύτας κρίνει ὡς τασσομένας κατὰ τῆς ἐλλόγου ἐφαρμογῆς τοῦ δικαίου. Εἰδικώτερον διὰ τὴν «δεοντολογία» βλ. νῦν καὶ *H. von Wright, Norm and Action, A Logical Enquiry*, 1963, ἐφ' οὗ βλ. *G. Kalinowski ἐν «Archives de Philosophie du Droit», 10, 1965, σελ. 313 ἐπ.*

14. Πλάτωνος, *Νόμοι*, XV, 907 d.—Διὰ τὴν «κλασσικὴν» Λογικὴν βλ. *Chr. Sigwart, Logik, I-II*, δ' ἔκδ., 1920, *W. Wundt, Logik, I-III*, δ' ἔκδ., 1919-1921, *Edm. Goblot, Traité de Logique*, θ' ἔκδ., 1952. Παρ' ἡμῶν βλ. *Θ. Βορέα, Λογικὴ*, 1932, *Β. Τατάκη, Λογικὴ*, 1966, *Ε. Παπανοῦτσου, Λογικὴ*, 1970, (παρ' οἷς καὶ ἄλλη βιβλιογραφία). Εἰδικώτερον διὰ τὴν κλασσικὴν δικανικὴν λογικὴν καὶ τὸν δικανικὸν συλλογισμὸν, ἰδιάζουσιν σημασίαν ἔχει ἐξ ἐπόψεως ἱστορίας τοῦ ἐλληνικοῦ (καὶ τοῦ ρουμανικοῦ) δικαίου, τὸ ἐγχειρίδιον *Δημητρίου Καταρτζῆ, Δικανικὴ Τέχνη (Βουκουρεστίον, 1793)*, περιέχον ἐνδιαφέρον «προοίμιον» καὶ πληροφορίας περὶ τῆς ἐννοίας τῶν νομικῶν ὄρων, τῆς διαδικασίας, τῶν ἀποδεικτικῶν μέσων κλπ., ἐν *Βλαχία*, ὡς καὶ περὶ τοῦ «δικανικοῦ συλλογισμοῦ» κυρίως κατὰ τὴν ἀριστοτελικὴν διδασκαλίαν. Τὸ κείμενον τοῦ ἐγχειριδίου τούτου ἐξε-

III

Τὸ πρόβλημα εἶναι μετὰ ταῦτα, ὅταν λέγωμεν «Λογική», ποίαν Λογικὴν πράγματι ἐννοοῦμεν. Τὸ πρόβλημα δὲ τοῦτο, ἄνευ ἴσως σημασίας μέχρι πρὸ τιῶν δεκαετιῶν, τίθεται ἐν τούτοις σήμερον ὁξὺ καὶ διὰ τὸ Δίκαιον, ὑπὸ τὴν σημειωμένην ἀνακαίνισιν τῆς Λογικῆς, ἄλλως ὑπὸ τὴν λεγομένην Νέαν Λογικὴν ἢ Συμβολικὴν Λογικὴν ἢ Λογιστικὴν, καὶ τὰς συνοδευούσας ταύτην μερικωτέρας νέας θεωρίας.

Ἀσφαλῶς, ὁ ὅρος Νέα Λογικὴ εἶναι καθ' ὑπερβολὴν φιλόδοξος, δεδομένου, ὅτι ἔτι καὶ ταύτης πολλὰ τῶν βασικῶν στοιχείων εἶναι τόσον ἀρχαῖα, ὅσον ἀρχαῖα εἶναι καὶ ἡ Λογικὴ καθ' ἑαυτήν. Βέβαιον εἶναι ὅμως, ὅτι ἡ ἐπιδιωχθεῖσα ἀναθεώρησις πολλῶν βασικῶν στοιχείων τοῦ λογισμοῦ ὠδήγησεν εἰς τὴν διατύπωσιν θεωριῶν, αἵτινες ἐν τῷ συνόλῳ των πράγματι ἀνεκαίνισαν τὴν παλαιότεραν, τὴν κλασσικὴν Λογικὴν. Τοιαύτη δ' ἀναθεώρησις, σημειωθεῖσα τὸ πρῶτον εἰς τὰ Μαθηματικά, ἐπεξετάθη βαθμηδὸν σχεδὸν εἰς πάσας τὰς λεγομένας φυσικὰς ἢ γενικώτερον θετικὰς ἐπιστήμας, μὲ τὰσιν ἐπιβολῆς καὶ εἰς τὰς κοινωνικὰς ἢ ἠθικὰς, ἐν αἷς καὶ ἡ ἐπιστήμη τοῦ Δικαίου.

Τὰ Μαθηματικά εἶναι ἡ ἐπιστήμη, ἡ ὁποία λόγῳ τῆς ἀκριβείας τῆς ἀπέβη κατ' ἐξοχὴν πρόσφορος διὰ τὴν θεμελίωσιν καὶ περαιτέρω ἀνάπτυξιν τῆς Λογικῆς. Ὁ συλλογισμὸς καὶ ἡ ἀνάλυσις αὐτοῦ ἀνέκαθεν ἠρεννήθησαν ἐν συσχετισμῷ καὶ πρὸς τὴν μαθηματικὴν ἐπιστήμην. Τοῦτο δ' ἰσχύει καὶ διὰ τὴν κλασσικὴν Λογικὴν, ἥτοι τὴν Λογικὴν, ἡ ὁποία ἐθεμελιώθη ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ἐπὶ τῇ βάσει παλαιότερων γνωσιολογικῶν ἐρευνῶν τῶν φιλοσόφων τῆς Ἰωνίας καὶ τῶν Ἑλεατῶν, τοῦ Πλάτωνος καὶ τῶν Σοφιστῶν, συνεπληρώθη ὑπὸ τῶν Στωικῶν καὶ σειρᾶς μεταγενεστέρων ὑπομνηματιστῶν, εἶτα ὑπὸ τῶν μεσαιωνικῶν «Σχολαστικῶν», τέλος ὑπὸ τοῦ Βάκωνος καὶ τοῦ Καρτεσίου καὶ τοῦ Pascal, τοῦ Καντίου καὶ τοῦ Ἐγγέλου καὶ τοῦ John Stuart Mill, ὡς καὶ ἄλλων ἀναριθμητῶν διασήμων θεωρη-

δόθη τὸ πρῶτον ὑπὸ Δ. Β. Οἰκονομίδου, «Ἐπετηρὶς Ἀρχείου Ἱστορίας Ἑλληνικοῦ Δικαίου» (Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν), 3, 1950, σελ. 17 ἐπ., νῦν δὲ καὶ ὑπὸ Κ. Θ. Δημαρᾶ, Δημήτριος Καταρτζῆς, Τὰ Ἐυρισκόμενα, 1970, σελ. 262 ἐπ. (βλ. ἰδίως αὐτόθι σελ. 293 ἐπ., ὡς πρὸς τὸν δικανικὸν συλλογισμόν, ὡς καὶ σελ. 307 καὶ 458 ἐπ.). Συναφῶς πρβλ. καὶ Π. Ζέπον, Μιχαὴλ Φωτεινοπούλου Νομικὸν Πρόχειρον (Βουκουρέστιον, 1765), «Ἀρχεῖον Ἰδιωτικοῦ Δικαίου», 17, 1959, ἰδία σελ. 10, 22, 24 ἐν σημ. Ἐκ τῆς νεωτέρας ἐλληνικῆς βιβλιογραφίας, ὡς πρὸς τὸν δικανικὸν συλλογισμόν, βλ. Γ. Μαριδάκη, Ἰδιωτικὸν Διεθνὲς Δίκαιον, I, β' ἔκδ., 1967, § § 16 ἐπ., σελ. 201 ἐπ., ἔνθα καὶ ἄλλη βιβλιογραφία. Πρβλ. καὶ τοὺς ἀνωτέρω, σημ. 5, ἀναφερομένους ἐκ τῆς διεθνοῦς βιβλιογραφίας.

τικῶν, οἱ ὁποῖοι καὶ παλαιότερον, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τοῦ γ' αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς ἐπρόσεξαν τὴν στενὴν σχέσιν τῶν Μαθηματικῶν καὶ τῆς Λογικῆς¹⁵.

Εἰς τὴν σειρὰν ταύτην τῶν διασήμεων θεωρητικῶν, τὸ ὄνομα τοῦ Γοδοφρείδου Γουλιέλμου Leibniz, θεωρήσαντος τὴν Λογικὴν ὡς εἶδος καθολικῆς μαθηματικῆς ἐπιστήμης, σημεῖοι τὴν μεγάλην καμπὴν ἀπὸ τῆς κλασσικῆς πρὸς τὴν λεγομένην νέαν Λογικὴν. Ὁ Leibniz, μὲ τὴν θεωρίαν τοῦ διαφορικοῦ ἢ ἀπειροστικοῦ λογισμοῦ καὶ τὴν διάγνωσιν, ὅτι ἡ κλασσικὴ Λογικὴ δὲν ἐξαρκεῖ διὰ τὴν μεταφυσικὴν ἀνάλυσιν, διετύπωσε τὴν ἀνάγκην μιᾶς νέας Λογικῆς, ἣτις θὰ ἔπρεπε νὰ ἀνακύβῃ ὡς αὐστηρὰ καὶ ἀκριβολόγος ἐπιστήμη παραλλήλως πρὸς τὰ Μαθηματικά¹⁶. Ἐχρησιάσθη δὲ νὰ περάσουν δύο σχεδὸν αἰῶνες ἐρεῦνης καὶ ἐπεξεργασίας, ἵνα ὁ σπόρος, ὃν ἔρριψεν ὁ Leibniz καρποφορήσῃ καὶ ἀποδώσῃ τὴν ἀλγεβρικήν Λογικὴν τοῦ G. Boole καὶ τοῦ E. Schröder, τὴν ἀξιωματικὴν μέθοδον τοῦ C. Peano, τοῦ G. Frege καὶ ἰδίως τοῦ D. Hilbert, τὴν θεωρίαν τῶν συνόλων τοῦ G. Cantor, τέλος τὴν σύνθεσιν τῶν θεωριῶν τούτων εἰς τὴν καθαρῶς τυπικὴν καὶ ἀκριβῆ Συμβολικὴν Λογικὴν, τὴν ἄλλως κακοτέχνως καὶ παραπλανητικῶς ἀποκαλουμένην καὶ Λογιστικὴν τῶν B. Russel καὶ A. N. Whitehead, τῶν D. Hilbert καὶ W. Ackermann, τοῦ R. Carnap, τοῦ J. Jørgensen καὶ πολλῶν ἄλλων συγγραφέων φιλοσόφων - μαθηματικῶν¹⁷.

15. Διὰ τὴν διανοθεῖσαν ἐξέλιξιν βλ. συνοπτικῶς J. Stenzel, λέξ. Logik ἐν «Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft» ἡμίτ. 25, 1926, στ. 991 ἐπ., H. Scholz, Abriss der Geschichte der Logik, β' ἔκδ., 1959, ἔνθα (σελ. 70 ἐπ.) καὶ ἡ παλαιότερα διεθνῆς βιβλιογραφία. Παρ' ἡμῖν βλ. E. Παπανοῦτσου, Γνωσιολογία, 1954, ἰδίως σελ. 286 - 328, ἔνθα ἐπίσης ἐλληνικὴ καὶ ξένη βιβλιογραφία.

16. Διὰ τὰς μελέτας τοῦ Leibniz βλ. C. J. Gerhardt, Die philosophischen Schriften von G. W. Leibniz, τόμ. 1 - 7, 1875 ἐπ., J. E. Erdmann - R. Volbrecht, G. W. Leibniz, Opera Philosophica κλπ., 1840 (ἀνατύπ. 1959). L. Couturat, La Logique de Leibniz, d'après des documents inédits, 1901, Opuscules et Fragments de Leibniz, 1903, ὡς καὶ τὰς εἰδικωτέρας παραπομπὰς ἐν H. Scholz, ἔ. ἀ., σελ. 50 ἐπ.

17. Πρὸβλ. G. Boole, An Investigation of the Laws of Thought, on which are founded the Mathematical Theories of Logic and Probabilities, London, 1854, E. Schröder, Vorlesungen über die Algebra der Logik, I - III, 1890 - 1895, G. Peano, Formulaire de mathématiques, I - IV, 1895 - 1902, G. Frege, Grundgesetze der Arithmetik I - II, 1893 - 1903, D. Hilbert, Grundlagen der Geometrie, ζ' ἔκδ., 1930 (μελέται ἐν Anhang VII ἐπ.), D. Hilbert - W. Ackermann, Grundzüge der theoretischen Logik, δ' ἔκδ., 1959, A. N. Whitehead - B. Russell, Principia mathematica, I - III, β' ἔκδ., 1927, R. Carnap, Introduction to Symbolic Logic and its Applications, 1958, J. Jørgensen, A Treatise of Formal Logic, its Evolution and Main Branches, with its relations to Mathematics and Philosophy, I - III, 1931 κ. ἄ. Βλ. πληρεστέραν βιβλιογραφίαν ἐν H. Scholz, ἔ. ἀ., σελ. 73 ἐπ.,

Λεπτομερής ανάλυσις τῶν θεωριῶν τούτων καὶ ἐπισήμανσις τῆς εἰσφορᾶς τῶν εἰς τὴν μαθηματικὴν ἐπιστήμην θὰ ἦτο ἐκτὸς τοῦ ἀπασχολοῦντος ἡμᾶς θέματος, ἀλλὰ πρὸ παντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς ἀρμοδιότητος τοῦ ὁμιλοῦντος. Παρὰ ταῦτα, ἴσως δύναται νὰ ἐπισημανθῇ, ὅτι κοινὸν γνώρισμα τῶν θεωριῶν τούτων εἶναι ἢ καθαρῶς τυποκρατική, ἄλλως φορμαλιστική, ἀνάλυσις καὶ σύνθεσις, μέσω τῆς ὁποίας εἰς τὸν ἀφηρημένον κόσμον τῶν μαθηματικῶν ἐπετεύχθησαν σημαντικώτατα ἀποτελέσματα πλήρους καὶ τελείας ἀκριβείας. Ὁ ἀμύητος ἐνίοτε δυσκολεύεται νὰ κατανοήσῃ καὶ τὴν μέθοδον καὶ τὰ ἐπιτεύγματα. Ὁ καθαρὸς ὅμως καὶ τέλειος λογισμὸς, ἄγων εἰς ἀκρίβειαν καὶ πληρότητα, ἐνδιαφέρει καὶ τὸν μὴ μαθηματικόν. Ἐνδιαφέρει δ' ἀμέσως καὶ τὸν νομικόν, τὸν ἐν πάσῃ περιπτώσει ἀναζητοῦντα ἀκρίβειαν καὶ ἀλήθειαν εἰς τὸν δικανικὸν συλλογισμόν. Καὶ πράγματι, τὸ τελευταῖον τοῦτο ἐπρόσεξαν πολλοὶ σύγχρονοι νομικοί. Ἐντεῦθεν δέ, καὶ ἡ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας ἐπιχειρουμένη χρησιμοποίησις τῆς ἀνακαινισθείσης Λογικῆς, ἔτι καὶ εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ Δικαίου.

Εἰς τὴν βᾶσιν τῆς, ἢ σύγχρονος Συμβολικῆ Λογικῆ στηρίζεται ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐπὶ τῆς λεγομένης «ἀξιοματικῆς μεθόδου» μὲ τὰς προεκτάσεις τῆς εἰς τὴν «θεωρίαν τῶν συνόλων», ἀφ' ἑτέρου δὲ καὶ εἰς τὴν χρησιμοποίησιν ἰδιοτύπου συστήματος συμβόλων πρὸς ἀπόδοσιν τῶν ἐννοιῶν καὶ τοῦ συλλογισμοῦ¹⁸.

Ἡ σύγχρονος Ἀξιοματικὴ μέθοδος, ἀναπτύσσουσα περαιτέρω τὴν περὶ ἀξιωματῶν θεωρίαν τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ ἰδίᾳ τοῦ Εὐκλείδου, σημαίνει νῦν τὴν εἰς τινα συγκεκριμένον ἐπιστημονικὸν κλάδον ταξινομήσιν τῶν ἰδιοτήτων τῶν «ὄντων» τοῦ κλάδου αὐτοῦ, κατὰ τρόπον, ὥστε ἐκάστη τῶν ἰδιοτήτων τούτων νὰ προκύπτῃ ἀποκλειστικῶς διὰ τῆς τυπικῆς Λογικῆς ἀπὸ τὰς κατὰ τὴν ταξινομήσιν ταύτην προηγουμένας, καὶ δὴ καὶ ὡς ἐξῆς: Ἀναχωροῦμεν ἀπὸ εὐαριθμους «παραδοχάς», ἧτοι προτάσεις ἄνευ ἀποδείξεως ἐκφραζούσας τὰς θεμελιώ-

I. M. Bochenski, *A History of Formal Logic* (ἀγγλ. μετάφρ. ὑπὸ J. Thomas), 1961, U. Klug, *Juristische Logik*, γ' ἔκδ., 1966, σελ. X ἐπ. Γενικώτερον διὰ τὴν μαθηματικὴν Λογικὴν βλ. Fr. Waismann, *Einführung in das mathematische Denken*, 1936, ἰδίως σελ. 80 ἐπ.

18. Διὰ τὰ περαιτέρω βλ. τοὺς ἐν τῇ προηγουμένῃ σημειώσει ἀναφερομένους, συνοπτικῶς δὲ H. Scholz, ἔ. ἀ., σελ. 48 ἐπ., U. Klug, ἔ. ἀ., σελ. 12 ἐπ., ἔνθα καὶ βιβλιογραφία. Σύντομον ἀνάλυσιν τῆς ἀξιοματικῆς μεθόδου βλ. ἐν R. Blanché, *L'Axiomatique*, 1967. Παρ' ἡμῖν βλ. Ὁθ. Πυλαρινοῦ, Ἡ ἀξιοματικὴ μέθοδος, 1948. Πρβλ. καὶ E. Παπανοῦτσου, *Γνωσιολογία*, 1954, σελ. 294 ἐπ. (σελ. 300 ἐπ. διὰ τὴν σχέσιν Λογικῆς καὶ Μαθηματικῶν), Λογικῆ, 1970, σελ. 199 ἐπ. Γενικώτερον βλ. νῦν, μετὰ διεθνoῦς βιβλιογραφίας, Φ. Βασιλείου, *Φιλοσοφία τῶν Μαθηματικῶν*, 1969.

δεις ιδιότητας τῶν «ὄντων», καθορίζομεν δὲ τὰ «ὄντα» ταῦτα ἀπηλλαγμένα παντὸς ἐμπειρικοῦ περιεχομένου, καθ' ἑαυτά, ὡς ἔχοντα ἀποκλειστικῶς τὰς ὑπὸ τῶν ἀρχικῶν («παραδοχῶν») ἐκφραζομένας ιδιότητας. Αἱ «παραδοχαί» αὗται εἶναι τὰ «ἀξιώματα», ἄλλως οἱ «ἀρχικοὶ ὄροι» ἢ αἱ «ἀρχικαὶ προτάσεις», ἐξ ὧν συνάγομεν ἀπαγωγικῶς τὰ λεγόμενα «θεωρήματα» ἢ τὰς λεγομένας «παραγωγούς προτάσεις», βαίνοντες εἴτα περαιτέρω βαθμιαίως καὶ κλιμακωτὰ πρὸς εἰδικώτερα συμπεράσματα. Ὁ συλλογισμὸς οὕτω διαμορφοῦται κατὰ καθαρῶς τυποκρατικὴν, ἄλλως φορμαλιστικὴν, ἀλληλουχίαν, ἀπηλλαγμένους παντὸς ἐμπειρικοῦ περιεχομένου καὶ διεπόμενος ὑπὸ κανόνων ἀμιγῶς λογικῶν. Τοῦτο δὲ τελικῶς σημαίνει, ὅτι ἡ ἀξιωματικὴ μέθοδος, κατὰ βάσιν, εἶναι ἐπαγωγικὴ καὶ ἀπαγωγικὴ μέθοδος ἀφηρημένης τυπικῆς λογικῆς, ἀπηλλαγμένη καὶ ἀποκεκαθαρμένη πάσης ἐμπειρικῆς ἀποδείξεως. Ἡ ἀνάγκη δὲ τῆς μεθόδου ταύτης κατέστη ἐπιτακτικὴ κυρίως εἰς τὰ Μαθηματικά πρὸς διόρθωσιν τῶν («ἀντινομιῶν») ἢ («παραδόξων»), τὰ ὁποῖα ἐνεφάνισεν εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἡ θεωρία τῶν συνόλων, ἀπὸ τὰ Μαθηματικά ὅμως ἐπέερασε καὶ εἰς τὴν γενικὴν Λογικὴν, ὅπου διεπλάσθη ὡς μέθοδος αὐτόνομος, ἀξιούσα πλήρη ἀκριβείαν τοῦ συλλογισμοῦ κατὰ τὴν ἐντελῶς ἀφηρημένην λογικὴν διαδικασίαν ἐπαγωγῆς καὶ ἀπαγωγῆς ἢ ἀναλύσεως καὶ συνθέσεως.

Τὸ ἕτερον σκέλος τῆς Συμβολικῆς Λογικῆς, ἡ χρησιμοποίησις συμβόλων πρὸς ἀπόδοσιν τῶν νοημάτων καὶ τοῦ συλλογισμοῦ, εἶναι κατὰ τοῦτο συμπλήρωμα τῆς ἀξιωματικῆς μεθόδου, ὅτι διὰ τὴν εὐχερεστέραν χρησιμοποίησιν αὐτῆς τὰ σύμβολα ἀποδίδουν ἀκριβέστερον ἢ ἡ συνήθης γλῶσσα τὰς ἐννοίας καὶ τὰς λογικὰς σχέσεις, ἰδίᾳ κατὰ τὴν ἀπαγωγὴν συμπερασμάτων ἐξ ἄλλων συμπερασμάτων καὶ ἐκ τούτων πρὸς ἄλλα μέχρι τῶν ἐσχάτων. Ἡ χρῆσις συμβόλων προσδίδει τὴν μείζονα δυνατὴν ἀκριβείαν. Τοῦτο δέ, διαγνωσθὲν ἐνωρίτατα εἰς τὰ Μαθηματικά, ἀνυψοῦται ἤδη εἰς ἀρχὴν καὶ σύστημα καὶ εἰς τὴν Λογικὴν, πᾶσαν Λογικὴν εἰς πᾶσαν ἐπιστήμην, ἐπιτυγχανομένης οὕτω λογικῆς πληρότητος καὶ ἀκριβείας, οἷαν ἡ ἀνθρωπίνη σκέψις ἐπιζητεῖ ἀνεκάθεν, ἀπὸ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Εὐκλείδου, καὶ ἀπὸ τοῦ Καρτεσιῶν καὶ τοῦ Leibniz, μέχρι τῶν συγχρόνων ἀκραίων ὑπερμάχων τῆς Συμβολικῆς Λογικῆς.

Διὰ τὸ Δίκαιον καὶ τὸ κεντρικὸν πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας αὐτοῦ, ἡ Συμβολικὴ Λογικὴ ἰσχυρίζεται, ὅτι ἐπιτυγχάνει καὶ ἀκριβείαν καὶ ἀλήθειαν, οἷας ἡ κλασσικὴ Λογικὴ δὲν δύναται νὰ ἐπιτύχη. Πρὸς τοῦτο ὅμως προβαίνει εἰς ἀποδοχὴν ἐνὸς ἄκρως περιπλόκου συστήματος λογισμῶν καὶ ὑπολογισμῶν, ὅπου αἱ ἐννοιαὶ καὶ αἱ κρίσεις, ὁ κατηγορικὸς ἢ ὑποθετικὸς ἢ διαζευκτικὸς συλλογισμὸς, πᾶσα ἐπαγωγὴ ἢ ἀπαγωγὴ καὶ πᾶσα ἀνάλυσις ἢ σύνθεσις, εἰδικώτερον δὲ καὶ τὰ ἐπιχειρήματα ἐξ ἀντιδιαστολῆς, ἐκ τοῦ ἐλάσσονος εἰς τὸ μείζον καὶ ἀντιστρόφως, ἢ

διασταλτική και ἡ συσταλτικὴ ἐρμηνεία καὶ ἡ εἰς ἄτοπον ἀπαγωγή καὶ ἡ ἀναλογία, μὲ μίαν λέξιν, πᾶσα δικανικὴ λογικὴ παρίσταται διὰ συμβόλων καὶ ἐξισώσεων¹⁹. Πρέπει δὲ νὰ ὁμολογηθῆ, ὅτι ὄντως διὰ τῆς μεθόδου ταύτης προβαίνει καὶ ἀκρίβεια καὶ ἀλήθεια. Ἐκρίβεια ὅμως καὶ ἀλήθεια τυπικῶς λογικὴ, ἤτοι ἀφηρημένη καὶ φορμαλιστικὴ, ὡς εἶναι πᾶσα ἀκρίβεια ἀπορρέουσα ἀπὸ τὸν μαθηματικὸν λογισμὸν καὶ τὴν ἐκτὸς πάσης ἐμπειρίας σκέψιν, ἣτις ὅμως εἰς τὸν κόσμον τοῦ Δικαίου ἐμπλέκεται κατ' ἀνάγκην εἰς τὸ βασικὸν πρόβλημα τῆς ἐπιλογῆς τῶν ἀναγκαίων ἀξιωμάτων ἢ ἀρχικῶν προτάσεων, ἐξ ὧν ἀπαγωγικῶς θὰ συναχθοῦν διὰ συλλογισμοῦ τὰ συμπεράσματα. Ἀλλά, πρέπει νὰ σημειωθῆ, τοιαύτη ἐπιλογὴ δὲν εἶναι πάντοτε εὐχερῆς εἰς τὸ Δίκαιον, αἱ δὲ προτεινόμεναι μέθοδοι, ἂν δὲν ἐγκλείουν κάποιον στοιχεῖον ἀθαιρεσίας, πάντως παρίστανται εἰσέτι ἀσαφεῖς καὶ ἄκρως περίπλοκοι²⁰.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, καὶ ἀνεξαρτήτως τῶν δυσχερειῶν αὐτῶν, βέβαιον εἶναι, ὅτι καὶ εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ Δικαίου τελικὸς σκοπὸς καὶ τελικὸν desideratum εἶναι ἡ ἀκρίβεια καὶ ἡ ἀλήθεια. Ταύτην δ' ὑπισχνεῖται ἡ Συμβολικὴ Λογικὴ, ἡ ὁποία ὅμως ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας γνωρίζει καὶ ἄλλας προεκτάσεις εἰς θεωρίας καὶ μεθόδους ἄλλας, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἡ ἀνακαινισθεῖσα «θεωρία τῶν τόπων» καὶ ἡ λεγομένη («κυβερνητικὴ») ἔχουν ἀνάγκην ἰδιαιτέρας, ἔστω καὶ συντόμου, μνείας.

Ἡ «θεωρία τῶν τόπων» ἐγεννήθη, ὡς γνωστόν, εἰς τὴν ρητορικὴν τέχνην τῶν Ἑλλήνων, διεμορφώθη ὅμως ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος, πρωτίστως δὲ καὶ ἰδίᾳ εἰς τὰ «Τοπικὰ» τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ εἰς τὴν σκέψιν τῶν Στωικῶν. Σημαντικὴ ὑπῆρξε περαιτέρω ἡ συμβολὴ καὶ τοῦ Κικέρωνος, μεταγενεστέρως δ' ἡ θεωρία αὕτη διεγνώσθη ἢ ὑπεστηρίχθη καὶ ὑπὸ τοῦ Leibniz καὶ ὑπὸ τοῦ G. B. Vico καὶ ἄλλων. Ἐν τούτοις, ἐσχάτως, ἡ θεωρία τῶν τόπων, ἀνακαινισθεῖσα, ἀνεπτύχθη λεπτομερέστερον κατὰ τὴν ἐπιρροήν της εἰς τὸν κόσμον τοῦ Δικαίου ἰδίᾳ ὑπὸ τοῦ Θεοδώ-

19. Πρβλ. λ. χ. U. Klug, ἔ. ἀ., § § 4 ἐπ., σελ. 21 ἐπ., εἰδικώτερον δὲ § § 9 ἐπ., σελ. 97 ἐπ. Παρ' ἡμῖν, χρησιμοποίησιν τῆς συγχρόνου δικανικῆς Λογικῆς βλ. ὑπὸ Ἰω. Ἀρβαντινοῦ, Ἡ δικανικὴ συλλογιστικὴ κλπ., καὶ Ἡ ἀναλογία κλπ. (ὡς ἀνωτ. σημ. 1). Πρβλ. καὶ G. Mitsopoulos, *Considérations sur la distinction du fait et du droit*, «Studi in onore di A. Segni», III, 1967, σελ. 403 ἐπ., ὡς καὶ Ἀ. Γαζῆ, Νομικὴ σκέψις καὶ μέθοδος αὐτῆς, «Ἐφημερὶς Ἑλλήνων Νομικῶν», 32, 1965, σελ. 381 ἐπ., 385 ἐπ.

20. Τοῦτο ἀντιλαμβάνονται καὶ οἱ ὑπέρμαχοι τῆς συγχρόνου Λογικῆς, ὅταν ἀνομολογοῦν, ὅτι εἰς τὸ Δίκαιον ἡ μεταπήδησις ἀπὸ τῆς κλασσικῆς εἰς τὴν σύγχρονον Λογικὴν, καίτοι θεωρητικῶς εὐχερῆς, ἐν τούτοις πρακτικῶς ἐμφανίζει πολλὰς δυσχερείας—ἔστω καὶ ἂν οἱ ἴδιοι ὑπέρμαχοι προσθέτουν, ὅτι αἱ πρακτικαὶ αὗται δυσχερεῖαι οὐδὲν μεταλλάσσουν ὡς πρὸς τὴν ἀνάγκην καὶ τὴν δυνατότητα τῆς «νέας» Λογικῆς. Βλ. συναφῶς Klug, ἔ. ἀ., σελ. 175 ἐπ., ἔνθα ἐπιχειρεῖται ν' ἀντικρουσθῆ ἡ ἀντίθετος γνώμη τοῦ Engisch, τοῦ Esser καὶ τοῦ Fiedler.

ρου *Viehweg*, ὅστις καὶ τὴν συνέδεσε πρὸς τὴν ἀξιωματικὴν μέθοδον τῆς *Συγχρόνου Λογικῆς*²¹. Τόποι, οὕτω, κατὰ τὴν θεωρίαν ταύτην, εἶναι γενικὰ λογικὰ ρήματα, ἄλλως γενικὰ προβλήματα, συναγόμενα ἐπαγωγικῶς, ἅτινα δύνανται νὰ λύωνται κατὰ ποικίλους τρόπους μὲ μέθοδον ἀπαγωγικὴν καὶ διαλεκτικὴν. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλην²², οἱ τόποι συνάπτονται πρὸς τὴν διαλεκτικὴν καὶ τὴν ρητορικὴν, ὁ δ' ἐξ αὐτῶν ἀπορρέων συλλογισμὸς δύνανται νὰ ἐφαρμόζεται ἐπὶ παντὸς ἀντικειμένου, ἤτοι τοῦ Δικαίου, τῆς Πολιτικῆς, τῆς Φυσικῆς, κ. ἄ., ὡς λ. χ. ὁ τόπος ἐκ τοῦ μείζονος ἢ ἐκ τοῦ ἐλάσσονος κ.λ.π. Ὁ συλλογισμὸς οὗτος, δυνάμενος νὰ διατυποῦται κατὰ τρόπους ποικίλους, ὀδηγεῖ εἰς συμπεράσματα πιθανά, εἶναι, κατὰ τὴν φράσιν τοῦ Ἀριστοτέλους, συλλογισμὸς («ἐξ ἐνδόξων»)²³, ὁ ὁποῖος ἀπαγωγικῶς καὶ διαλεκτικῶς δύνανται νὰ ὀδηγήσῃ εἰς πιθανολογούμενα συμπεράσματα. Τοιαύτη δὲ χρῆσις τοῦ λογισμοῦ δύνανται νὰ ὀδηγήσῃ εἰς ποικίλας λύσεις ἐπὶ παντὸς ἐπιστητοῦ, γεγονός, τὸ ὁποῖον, ἤγαγε τὴν νεωτέραν θεωρίαν τῶν τόπων εἰς συνάρτησιν πρὸς τὴν σύγχρονον ἀξιωματικὴν μέθοδον, μὲ προεκτάσεις εἰς τὸ Δίκαιον, καὶ δὴ καὶ τὸ ἀστικὸν Δίκαιον καὶ ἄλλους κλάδους αὐτοῦ, ἐσχάτως δὲ καὶ εἰς τὴν συγκριτικὴν τούτου ἀνερεῦνησιν. Ἡ λογικὴ ἀκριβεία τῆς ἀξιωματικῆς μεθόδου τῆς *Συγχρόνου Λογικῆς* κρίνεται οὕτως ὡς προσδίδουσα ἀκριβείαν καὶ εἰς τοὺς τόπους, οἵτινες πάλιν καθ' ἑαυτούς, διὰ τὸ Δίκαιον καταλήγουσιν νὰ εἶναι τὰ ἀναζητούμενα ἀξιώματα, ἐξ ὧν ἀπαγωγικῶς θὰ φθάσωμεν εἰς ἀκριβῆ λογικὰ συμπεράσματα. Θεωρία τῶν τόπων καὶ μέθοδος ἀξιωματικὴ συμπληροῦν οὕτως ἀλλήλας. Καὶ ἡ συμπλήρωσις αὕτη, κατὰ τοὺς ὑπερμάχους τῆς νέας θεωρίας, εἶναι εὐπρόσδεκτον λογικὸν ἀπόκτημα²⁴.

Καθ' ὃν λόγον νῦν ἡ ἀξιωματικὴ μέθοδος πλουτίζεται μὲ τὴν θεωρίαν τῶν τόπων, κατὰ τὸν αὐτὸν λόγον καὶ τὸ ἕτερον σκέλος τῆς *Συγχρόνου Λογικῆς*, ἡ χρησιμοποίησις συστήματος συμβόλων, εὐρίσκει ἀποφασιστικὴν ἐφαρμογὴν εἰς τὴν ἑτέραν σύγχρονον θεωρίαν, τὴν κακοτέχνως ἀποκαλουμένην («Κυβερνητικὴν».

«Κυβερνητικὴ») ἀπεκλήθη ἡ θεωρία, ἡ ὁποία ὑπὸ τὴν σύγχρονον ἐπαναστα-

21. Th. *Viehweg*, *Topik und Jurisprudenz*, γ' ἔκδ., 1965, ἔνθα καὶ ἱστορία τῆς θεωρίας καὶ πλήρης διεθνῆς βιβλιογραφία. Παρ' ἡμῖν βλ. Ἴω. Ἀραβαντινοῦ, Ἡ δικανικὴ συλλογιστικὴ κλπ. (βλ. ἄνωτ. σημ. 1) σελ. 239 ἑπ., μὲ κριτικὰς παρατηρήσεις.

22. Ἀριστοτέλους, *Ρητορικὴ Τέχνη*, 1355 a 28, 1356 b 13, 20 ἑπ., 30 ἑπ., κλπ.

23. Ἀριστοτέλους, *Τοπικά*, 100 a 18 ἑπ.

24. Βλ. ἐκτενῶς *Viehweg*, ἔ. ἄ., δι' ὅλον τοῦ βιβλίου. Διὰ τὴν συγκριτικὴν ἔρευναν βλ. ἐιδικότερον *E. A. Kramer*, *Topik und Rechtsvergleichung*, «*Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht*», 33, 1969, σελ. 1 ἑπ. καὶ τοὺς ὑπ' αὐτοῦ σημειούμενους συγγραφεῖς. Πρὸ βλ. ὅμως καὶ *K. Larenz*, *Methodenlehre* κλπ., 1960, σελ. 133 ἑπ.

τικήν ανάπτυξιν τῆς Ἡλεκτρονικῆς, προσέδωσεν εἰς τὴν μηχανὴν ἰδιαιτέρον νόημα, τὸ νόημα τοῦ ὄργανισμοῦ, ὅστις ὑφ' ὠρισμένης ἐπόψεως («αὐτοκυβερνηταί»), ἦτοι ὅτι ἡ μηχανὴ εἶναι («κυβερνήτης») ἑαυτῆς. Πράγματι, ἡ σύγχρονος ἠλεκτρονικὴ μηχανὴ παραλαμβάνει τὰ ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου διὰ δελτίων εἰσαγόμενα στοιχεῖα καὶ εἶτα, δι' ἰδίας ἑαυτῆς λειτουργίας, ἀποδίδει πληροφορίας ἢ καὶ συμπεράσματα. Ἡ τοιαύτη ὅμως ἀπόδοσις ἀντιστοιχεῖ προδήλως εἰς ἐργασίαν λογικὴν : ἡ μηχανή, δημιουργημένη τοῦ ἀνθρωπίνου λογικοῦ, τείνει νὰ ὑποκαταστήσῃ, τοῦλάχιστον ὡς πρὸς ὠρισμένας ἐπόψεις, αὐτὸ τοῦτο τὸ λογικόν, τὸν ἀνθρώπινον λογισμόν. Καὶ ἡ σύντομος μέχρι τοῦδε ἐμπειρία διδάσκει, ὅτι ὁ μηχανικὸς οὗτος λογισμὸς εἶναι καὶ ταχύς, ἀλλὰ καὶ ἀκριβὴς καὶ ἀληθής, ἄγει δηλαδή εἰς ἐπίτευγμα τὸ ὁποῖον ἐπιδιώκει νὰ προσεγγίσῃ ἡ Σύγχρονος Λογική. Τὸ γεγονός δ' ὅτι ἡ σύγχρονος ἠλεκτρονικὴ μηχανὴ ἐργάζεται μὲ δελτία φέροντα σύμβολα καθωρισμένα καὶ συγκεκριμένα, δεικνύει πόσον ἡ γενικεύσασα τὴν λειτουργίαν τῆς μηχανῆς θεωρεῖ τῆς Κυβερνητικῆς εὐρίσκεται ἐγγὺς καὶ τοῦ ἀξιωματικοῦ, ἀλλ' ἰδίως καὶ τοῦ συμβολικοῦ στοιχείου τῆς Συγχρόνου Λογικῆς. Πέρα δὲ τῆς σκέψεως αὐτῆς, εἶναι ἄλλο θέμα ἢ βεβαίωσις, ὅτι εἰς τὸ Δίκαιον δὲν δυνάμεθα νὰ προσδώσωμεν τόσην σημασίαν εἰς τὴν Κυβερνητικὴν, ὥστε αὕτη νὰ ὑποκαταστήσῃ τελείως τὴν ζῶσαν ἐρμηνευτικὴν μέθοδον. Ἡ αὐτόματος μηχανὴ δὲν πρέπει νὰ ὀδηγήσῃ εἰς ἀποδοχὴν οἰασθήποτε ιδέας («δικαστοῦ αὐτομάτου»). Δύναται ὅμως νὰ βοηθήσῃ εἰς τὴν ταχύτεραν συλλογὴν ὕλικου, πληροφοριῶν ἀπὸ τὸ ἀπέραντον ὕλικόν τῆς νομοθεσίας, τῆς νομολογίας, ἢ καὶ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς συγκριτικῆς τῶν Δικαίων — εἰς τοῦτο δέ, τοῦλάχιστον πρὸς τὸ παρόν, περιορίζονται αἱ ἀξιώσεις τῆς Κυβερνητικῆς, κατὰ τοὺς ἐρευνήσαντας τὴν θεωρίαν ταύτην, τόσον εἰς τὴν Εὐρώπῃ ὅσον καὶ εἰς τὴν Βόρειον Ἀμερικὴν. Ἡ Κυβερνητικὴ οὕτως, ἔστω καὶ μὲ τὴν περιορισμένην της ταύτην ἀποστολήν, συμπορεύεται μετὰ τῆς Συγχρόνου Λογικῆς. Εἶναι ἄγνωστον ὅμως ποῦ δύναται νὰ ὀδηγήσῃ τελικῶς ὁ αὐτόματος αὐτὸς πολλαπλασιασμὸς τῶν ἔργων τοῦ Λογικοῦ. Διὰ τὸ Δίκαιον δὲ τὸ πρόβλημα διαγράφεται ἐντονώτερον, ἀναγόμενον εἰς τὸ γενικώτερον πρόβλημα τῆς ἐπιρροῆς τῆς ἀλματωδῶς προαγομένης Τεχνοκρατίας ἐπὶ τοῦ κόσμου τοῦ Δικαίου καθόλου²⁵.

25. Διὰ τὴν «Κυβερνητικὴν» βλ. V. K n a p p, *Über die Möglichkeit der Anwendung kybernetischer Methoden in Gesetzgebung und Rechtsanwendung*, «Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie», 49, 1963, σελ. 45 ἐπ., S. P. S i m i t i s, *Rechtliche Anwendungsmöglichkeiten kybernetischer Systeme*, ἐν «Kybernetische Maschinen», 1964, σελ. 351 ἐπ., W. B. E l d r i d g e - S. F. D e n n i s, *The Computer as a Tool for Legal Research*, «Law and Contemporary Problems» 28, 1963, σελ. 78 ἐπ., ὡς καὶ τὸ Report αὐτῶν ἐν «Modern Uses of Logic in Law», I, 1963, σελ. 27 ἐπ., S. J. S k e l l y, *Computers and the Law*, «Saskatchewan Law ΠΑΑ 1970

IV

Ἐνώπιον τοῦ μεγαλοπρεποῦς τούτου οἰκοδομήματος τῆς Σύγχρονον Λογικῆς καὶ τῶν προεκτάσεων αὐτῆς εἰς τὸ Δίκαιον, ὁ νομικὸς εὐλόγως ἀναζητεῖ τὰ τακτοποιήση τὴν θέσιν του.

Πρὸς τοῦτο, εἶναι ἀνάγκη πρωτίστως ν' ἀπαλλαγῇ πάσης προκαταλήψεως. Ἀποτελεῖ δ' ὄντως προκατάληψιν, ὅτι ἡ Σύγχρονος Λογικὴ εἰσάγει εἰς τὸ Δίκαιον τὴν μαθηματικοκρατίαν ἢ ὅτι ἡ Λογικὴ αὕτη εἶναι δημιουργήματα ἀπλῶν θετικιστικῶν ἀντιλήψεων, ἐμφανιζομένη ὡς ἀντίδρασις πρὸς τὰς ἰδεοκρατικὰς περὶ τοῦ Δικαίου ἀντιλήψεις.

Εἶναι οὕτως ἀληθές, ὅτι ἡ Σύγχρονος Λογικὴ διεμορφώθη κατ' ἀρχὴν εἰς τὰ Μαθηματικά, ὅπου τὸ πρῶτον ἐφηρημώθησαν ἡ ἀξιωματικὴ μέθοδος καὶ τὰ σύμβολα, μὲ τὰς ἐκτεθείσας προεκτάσεις. Ἡ ἐπέκτασις τῆς ὁμοῦς εἰς τὸ Δίκαιον καὶ εἰς τὰς ἄλλας κοινωνικὰς ἐπιστήμας οὐδαμῶς σημαίνει, ὅτι μὲ τὴν καθιέρωσιν τῆς Σύγχρονον Λογικῆς ἐπανερχόμεθα εἰς εἰδός τι τῆς ἀρχαίας θεωρίας τῶν Πυθαγορείων περὶ τῶν ἀριθμῶν ὡς οὐσίας τοῦ παντός, ἤτοι τῆς θεωρίας καθ' ἣν «τῶν ἀριθμῶν πάθος Δικαιοσύνη», ἢ ὅτι «Δικαιοσύνη εἶναι ὁ ἰσάκις ἴσος ἀριθμὸς πρῶτος» κ. ἄ.²⁶ Διὰ τῆς Σύγχρονον Λογικῆς καὶ διὰ τῆς ὑπ' αὐτῆς χρησιμοποίησεως συμβόλων δὲν μετροῦνται ποσότητες ἢ μεγέθη ὅπως εἰς τὰ Μαθηματικά, ἀλλὰ παριστῶνται ἢ ἐξισοῦνται ιδιότητες ἢ ἔννοιαι. Τοῦτο δ' ἀκριβῶς σημαίνει, ὅτι εἰς τὴν Σύγχρονον Λογικὴν, καὶ γενικώτερον εἰς τὴν σύγχρονον Φιλοσοφίαν,

Review», 33, 1968, σελ. 167 ἐπ. παρ' οἷς πᾶσι μνεία καὶ τῆς πλουσίας συναφοῦς διεθνοῦς βιβλιογραφίας. Πρὸβλ. καὶ Klug, ἔ. ἄ., § 16, σελ. 157 ἐπ., νῦν δὲ καὶ J. Groblewski, *An Outline of the Principal Problems of the Relations between Law and Cybernetics*, ἐν *Bulletin* ὑπ' ἀριθ. 2, 1970, τοῦ «Centro di Giuscibernetica dell'Università di Torino», (σελ. 3 ἐπ.), ἐνθα καὶ νεωτέρα, καὶ δὴ καὶ σλαβικὴ, βιβλιογραφία. Διὰ τὴν Τεχνοκρατίαν βλ. παρ' ἡμῶν Γ. Μιχαηλίδου - Νουάρου, Ὁ τεχνικὸς πολιτισμὸς καὶ τὸ ἀστικὸν δίκαιον, 1962, μετὰ διεθνοῦς βιβλιογραφίας.

26. Βλ. Ἀριστοτέλους, *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Α. 5, 985 b 29: «... τῶν ἀριθμῶν πάθος δικαιοσύνη...», ὡς καὶ Ἀριστοτέλους, Ἡθικῶν Μεγάλων, 1182 a 14: «... ἡ δικαιοσύνη ἀριθμὸς ἰσάκις ἴσος...», ὡς καὶ τὰς παραπομπὰς ἐν H. Ritter - L. Preller, *Historia Philosophiae Graecae*, ἰ' ἐκδ., 1934, ἀριθ. 78 c (σελ. 67 ἐπ.). Πρὸβλ. καὶ H. Cairns, *Legal Philosophy from Plato to Hegel*, 1949, σελ. 31 (ἐνθα σημ. 7, καὶ περὶ τῆς «ἀριθμητικῆς θεολογίας», ἐφ' ἧς Φώτιος ἐν *Migne*, *Patrologia Graeca*, τόμ. 103, στ. 592 ἐπ., αὐτόθι δὲ στ. 1579 ἐπ. καὶ περὶ Πυθαγορείων). Πρὸβλ. ἐπίσης P. Zepos, *Der Gedanke der Abstufung des Schadens nach dem Verschulden im altgriechischen Recht*, «*Zeitschrift der Savigny-Stiftung*», R. A., 70, 1953, σελ. 372 ἐπ., ἰδίᾳ σελ. 379 σημ. 23.

δὲν καθιεροῦται εἰδὸς τι μαθηματικοκρατίας ἢ μαθηματικισμοῦ, ἀλλ' ὅτι τοῦναντίον ἢ μαθηματικὴ σκέψις, ὡς μέθοδος ἀκριβοῦς Λογισμοῦ, ἐφαρμόζεται καὶ εἰς τὴν Λογικὴν καὶ εἰς τὴν Φιλοσοφίαν καὶ εἰς ἄλλας ἐπιστήμας, αἵτινες πάντως διατηροῦν τὴν ἰδίαν τῶν αὐτονομίαν²⁷. Ἡ δ' αὐτονομία τῶν ἐπιστημῶν τούτων, ἐν αἷς πρωτίστως καὶ ἡ Λογική, καὶ δὴ καὶ ἡ Δικανικὴ Λογική, εἶναι πρόδηλος καὶ ὑπὸ ἄλλην ἔποψιν ὅτι δηλαδὴ ἡ Σύγχρονος Λογικὴ οὐδαμῶς ἐκφράζει εἰδὸς τι νεοθετικισμοῦ, ἀντιμαχομένου τὰς ἰδεοκρατούμενας θεωρίας. Ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο, εἶναι χαρακτηριστικόν, ὅτι οἱ θεμελιώσαντες τὴν Σύγχρονον Λογικὴν οὐδαμῶς ὑπῆρξαν θετικισταί, ἀλλὰ, ὅπως τοῦναντίον, οἱ πλεῖστοι ἐξ αὐτῶν ὑπῆρξαν πλατωνικοὶ ἢ νεοπλατωνικοί, αὐτόχρημα ἀντιθετικισταὶ καὶ ἰδεοκρατούμενοι φιλόσοφοι. Τὸ δ' ἀποτέλεσμα τῆς θεωρητικῆς ἐπεξεργασίας ἣτις ἀνεπτύχθη μέχρι σήμερον εἶναι, ὅτι ἡ Σύγχρονος Λογικὴ ἔχει ὁπαδὸς καὶ ὑπερμάχους, φιλοσοφικῶς ἀνήκοντας εἰς παντὸς εἶδους σχολὰς ἢ θεωρίας²⁸.

Ἡ Σύγχρονος οὕτω Λογικὴ δὲν εἶναι μαθηματικισμὸς ἀλλ' οὔτε καὶ νεοθετικισμὸς. Εἶναι αὐτόνομος μέθοδος, ὀδηγοῦσα εἰς ἀκρίβειαν καὶ κατ' ἀκολουθίαν εἰς ἀλήθειαν τοῦ συλλογισμοῦ. Ἦτοι εἰς ἀποτέλεσμα εὐκταῖον καὶ εὐπρόσδεκτον, τοῦ ὁποίου τὸ εὐκταῖον καὶ εὐπρόσδεκτον καταφαίνεται λ.χ. εἰς τὰ ἐξῆς, ἄλλως ἀφελῆ, παραδείγματα, ἅτινα μᾶλλον ὡς παίγνια τῆς Λογικῆς ἢ παραλογισμοὶ δύνανται νὰ χαρακτηρισθοῦν: Ὁ συλλογισμὸς κατὰ τὸν κλασσικὸν τρόπον «γράμματα» ἢ «barbara», ὅτι λ.χ.: «οἱ σοφοὶ τῆς Ἑλλάδος εἶναι ἐπτά — ὁ Θαλῆς εἶναι σοφὸς τῆς Ἑλλάδος, — ἄρα, ὁ Θαλῆς εἶναι ἐπτά (!)», ἢ ὅτι: «ὁ Πλάτων εἶναι σοφός — ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι σοφός — ἄρα, (τὰ τρίτῳ τινι ἴσα καὶ ἀλλήλοις ἴσα), ὁ Πλάτων εἶναι Ἀριστοτέλης (!)», εἶναι συλλογισμὸς, ὁ ὁποῖος προδήλως ἄγει εἰς συμπεράσματα ἀπροσδόκητα καὶ ἀπαράδεκτα. Καὶ ταῦτα μὲν ἀποφεύγονται καὶ ἄλλως, ἔτι καὶ ὑπὸ τὴν κλασσικὴν Λογικὴν. Πάντως ὁμως καὶ ἀναντιρρήτως ἀποφεύγονται κατ' ἐφαρμογὴν τῆς θεωρίας τῶν συνόλων. Διότι ὁ συλλογισμὸς ὑπὸ τὴν σύγχρονον Λογικὴν εὐχερῶς θὰ ὠδήγει εἰς τὸ συμπέρασμα,

27. Συναφῶς βλ. *Klug*, ἔ. ἀ. § 3, σελ. 12 ἐπ., καὶ ἰδίως § 17, σελ. 172 ἐπ., ὡς καὶ τοὺς ἐν σελ. 174 σημειουμένους *J. Tammello*, *Legal Dogmatics and the Mathesis Universalis*, 1948, σελ. 4, *John E. Pfeiffer*, *Symbolic Logic*, «Scientific American», Δεκ. 1950, σελ. 22 ἐπ. κ. ἄ.

28. Βλ. προχείρως, ἀντὶ ἄλλων, *I. M. Bochenski*, *Europäische Philosophie der Gegenwart*, β' ἔκδ., 1951, σελ. 256 ἐπ. Περὶ τῶν «ιδεῶν» τοῦ Πλάτωνος εἰς τὰ Μαθηματικά βλ. παρ' ἡμῖν *Φ. Βασιλείου*, *Φιλοσοφία τῶν Μαθηματικῶν*, 1969, σελ. 17 ἐπ., σελ. 63-82 καὶ σελ. 148, *Ἰ. Θεοδωρακοπούλου*, Ἡ θεωρία τῶν ἰδεῶν τοῦ Πλάτωνος, ἐν «Φιλοσοφία καὶ Ζωή», 1967, σελ. 245 ἐπ., ἰδίως σελ. 261 ἐπ.

ὅτι ὁ Θαλῆς εἶναι εἷς ἐκ τοῦ συνόλου τῶν ἑπτὰ σοφῶν τῆς Ἑλλάδος, ἢ ὅτι ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἀνήκουν εἰς τὸ σύνολον τῶν σοφῶν²⁹. Τὸ συμπέρασμα μόνον οὕτω θὰ ἦτο ὀρθόν, μόνον δ' οὕτω καὶ ὁ συλλογισμὸς θὰ ἦτο καὶ ἀκριβῆς καὶ ἀληθής. Ὅθεν ὀρθὴ εἶναι ἡ Σύγχρονος Λογικὴ καὶ ἀληθής καὶ ἀκριβῆς ὁ κατ' αὐτὴν συλλογισμὸς.

Τὸ πρόβλημα ὁμῶς εἶναι, πρῶτον μὲν ἂν ἡ Σύγχρονος Λογικὴ εἶναι ὄντως Λογικὴ νέα, ὡς ἐνίοτε διαδηλοῦται ὑπὸ τῶν ὑπερμάχων της, δεύτερον δέ, ἂν ἡ λεγομένη «μαθηματικὴ» ἀκρίβεια καὶ ἀλήθεια εἶναι ὄντως χρήσιμος ἢ εὐκταία διὰ τὸ Δίκαιον. Εἰς τὸ διπλὸν δὲ τοῦτο πρόβλημα πρέπει ἐπίσης ν' ἀφιερωθοῦν ὡρισμένα σκέψεις.

Ὁ ἐπισκοπῶν τὴν Κλασσικὴν καὶ τὴν Σύγχρονον Λογικὴν καὶ τὰς μεταξὺ τούτων διαφορὰς, δυσχερῶς θὰ συμφωνήσῃ πρὸς τὸν ἀφορισμὸν τοῦ Καντίου, καθ' ὃν ἡ Λογικὴ δὲν ἠδυνήθη νὰ προχωρήσῃ πέρα τῶν ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους διδασκθέντων³⁰. Τὸ ἀληθὲς εἶναι, ὅτι ἡ Σύγχρονος Λογικὴ ἀναπτύσσει μὲν εἰς ἀκραίον βαθμὸν πολλὰ γνώριμα κλασσικὰ στοιχεῖα, («ἀνακαινίζει») ὁμῶς καθ' ἑαυτὴν καὶ τὴν λογικὴν μέθοδον καθόλου μὲ πρωτοτυποῦσαν ἀλληλουχίαν τοῦ ἀνθρωπίνου λογισμοῦ.

Τολμῶ οὕτω νὰ πιστεύω, ὅτι, κατ' ἀρχὴν τόσον ἡ ἀξιωματικὴ μέθοδος ὅσον καὶ ἡ χρῆσις συμβόλων, ἀμφότερα δηλαδὴ τὰ χαρακτηριστικὰ σκέλη τῆς Συγχρόνου Λογικῆς, δὲν εἶναι κατὰ τὴν σύλληψίν των «νέα», ἀλλ' εἶναι ἐξέλιξις γνωρίμων ἀρχαίων, ἰδίᾳ πλατωνικῶν ἢ ἀριστοτελικῶν, στοιχείων. Τοῦτο δὲ διότι ἡ κατὰ λογικὴν κλίμακα, δι' ἀναλύσεως καὶ συνθέσεως, ἐπαγωγῆς καὶ ἀπαγωγῆς, ἐν γένει δὲ καὶ διὰ τῆς διαλεκτικῆς ἀνεύρεσις καὶ εἰς τὰ συγκεκριμένα ἐφαρμογὴ τῶν ἀξιωμάτων δὲν εἶναι ἄγνωστος καὶ εἰς τὴν κλασσικὴν Λογικὴν, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ ἡ χρῆσις συμβόλων εἶναι ἐπίσης συνήθης καὶ οἰκεία. Ἡ «θεωρία τῶν τόπων» εἶναι ὡσαύτως θεωρία ἀρχαία, ἐνῶ καὶ ἡ «θεωρία τῶν συνόλων» ἔχει καὶ αὐτὴ τὴν ρίζαν της εἰς τὴν ἀρχαίαν ἔννοιαν τοῦ «καθόλου». Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰδικώτερον εἰς τὸ Δίκαιον, ὁ νομικὸς ἔχει οἰκείως καὶ πρὸς τὰ ἀξιώματα καὶ πρὸς τὰ σύνολα καὶ πρὸς τὰ σύμβολα, ἔτι καὶ ὑπὸ τὴν κλασσικὴν Λογικὴν. Διότι ἐν πρώτοις, ὡς («ἀξίωμα»), ἢ τουλάχιστον ὡς («θεώρημα») δέον νὰ χαρακτηρισθῇ λ. χ. ὑπὸ

29. Ἀκριβέστερον: ὁ ἀριθμὸς ἑπτὰ ἀποτελεῖ «σύνολον» — «σύνολον» εἶναι καὶ οἱ σοφοί, περικλειόμενον εἰς τὸ «σύνολον» ἑπτὰ — ὁ Θαλῆς ἀνήκει εἰς τοὺς ἑπτὰ. Ἀνάλογα δ' ἰσχύουν καὶ διὰ τὸν ἕτερον συλλογισμὸν, καθ' ὃν ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἀνήκουν εἰς τὸ «σύνολον» τῶν σοφῶν.

30. *Im m. Kant, Kritik der reinen Vernunft, πρόλογος τῆς β' ἐκδόσεως, 1787.*

τὸ συγκεκριμένον θετικὸν δίκαιον ἢ ἀρχὴ *non bis in idem*, ἢ ἡ ἀρχὴ τοῦ μηδένα δικάζειν ἀνήκουστον κ.ἄ.³¹. Ἐξ ἑτέρου, ὡς πρὸς τὰ σύνολα, ἢ θεωρήσεις τοῦ «καθόλου» ἐν τῷ δικαίῳ εἶναι τόπος κοινός, λ.χ. εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς ἐνοχῆς ὡς «ὀργανισμοῦ», ὡς «συνθέματος», ἢ ὡς «μορφῆς», ἢ εἰς τὴν θεωρίαν τῶν παρεπομένων ὑποχρεώσεων τοῦ ὀφειλέτου, ἢ ἀκόμη καὶ εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς κυριότητος, τοῦ γάμου, τῆς κληρονομίας κ.ἄ.³². Τέλος, ἔτι καὶ ἡ χρῆσις συμβόλων πρὸς

31. Τοιαῦτα «ἀξιώματα» ἢ «θεωρήματα» εἶναι, ὡς γνωστόν, πολλὰ ὑπὸ τὸ συγκεκριμένον θετικὸν δίκαιον. Εἰς τὴν σύγχρονον Φιλοσοφίαν τοῦ Δικαίου, ἢ «καθαρὰ θεωρία τοῦ δικαίου» τοῦ H. Kelsen καταλήγει εἰς τὴν διατύπωσιν κανόνων-ἀξιωμάτων, ὧν ὕπατον εἶναι ὁ κατ' αὐτὸν «θεμελιώδης κανὼν» (*Grundnorm*), ἥτοι κατ' οὐσίαν ὁ ἀξιωματικοῦ χαρακτήρος κανὼν, ὅστις δεσπάζει δεοντολογικῶς οἰασθῆποτε μορφῆς πολιτείας. Βλ. H. Kelsen, *Reine Rechtslehre*, 1934, *Allgemeine Staatslehre*, 1925, *Der Juristische und der Soziologische Staatsbegriff*, 1928 κ.ἄ., νῦν δ' ἰδίως τοῦ αὐτοῦ, *General Theory of Law and the State*, 1945. Ἐπὶ τοῦ προβλήματος τῶν «ἀξιωμάτων» (ἢ «θεωρημάτων») ὑπὸ τὸ σύστημα δικαίου βλ. νεωστὶ M. G. Losano, *Sistema e Struttura nel Diritto*, I, 1968, σελ. XXV ἐπ., ἰδίως δὲ σελ. 139 ἐπ., 141 ἐπ., ἔνθα καὶ περὶ τῶν θεωριῶν τοῦ H. Kelsen καὶ εἰδικωτέρα βιβλιογραφία. Ἐν γένει διὰ τὸ «σύστημα» τοῦ δικαίου βλ. καὶ H. Coing, *Geschichte und Bedeutung des Systemgedankes in der Rechtswissenschaft*, (*Frankfurter Universitätsrede*), 1956. Διὰ τὸ «σύστημα», τὴν «τεχνικὴν» καὶ τὸ φιλοσοφικὸν θεμέλιον εἰδικῶς τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, ὠραίας παρατηρήσεις βλ. παρ' ἡμῖν εἰς τὰς μελέτας λ.χ. Γ. Μαριδάκη, *Τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς ἑλληνικῆς κωδικοποιήσεως (ἀνάπτυξιν ἐκ τῶν «Πρακτικῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν»*, 1947, τόμ. 22), §§ 7 ἐπ., σελ. 25 ἐπ.), Ὁ Ἀρμενόπουλος καὶ ἡ τεχνικὴ τοῦ Δικαίου, «Τόμος Κωνστ. Ἀρμενοπούλου κλπ.», 1952, σελ. 89 ἐπ., K. Τριανταφυλλόπουλον, Ἱεραρχία νόμων καὶ Βυζαντινὸν Δίκαιον, «Σύμμεικτα εἰς μνήμην Ἀλ. Σβώλου», 1961, σελ. 473 ἐπ., G. Michalélidès - Nouaros, *Les idées philosophiques de Léon le Sage sur les limites du pouvoir législatif* κλπ., «Μνημόσυνον Π. Βιζονκίδου», 1960, σελ. 27 ἐπ.

32. Περὶ τοῦ «καθόλου» ἐν τῷ δικαίῳ βλ. παρ' ἡμῖν Γ. Κοσσυλάκον, Ἡ θεώρησις τοῦ καθόλου ἐν τῷ Δικαίῳ, 1960, ἔνθα καὶ πηγαι καὶ διεθνῆς βιβλιογραφία. Περὶ τῆς ἐνοχῆς ὡς «ὀργανισμοῦ» (κατὰ H. Siber), ὡς «συνθέματος» (*Gefüge*, κατὰ K. Larenz), ἢ ὡς «μορφῆς» (κατὰ Π. Ζέπον), βλ. Π. Ζέπον, Ἐνοχικὸν Δίκαιον, Α' μέρος Γενικόν, β' ἔκδ., 1955, § 8, σελ. 180 ἐπ., P. Zepos, *Zu einer «gestalttheoretischen» Auffassung des Schuldverhältnisses*, «Archiv für die civilistische Praxis», 155, 1956, σελ. 486 ἐπ., ἔνθα καὶ βιβλιογραφία, πρὸ βλ. δὲ καὶ K. Larenz, *Lehrbuch des Schuldrechts*, I, θ' ἔκδ., 1968, § 2. V, σελ. 19 ἐπ., Fr. Brecher, ἐν «Festschrift W. Schmidt-Rimpler», 1957, σελ. 192, E. Wolf, ἐν «Festgabe H. Heppfahrdt», 1961, σελ. 201 σημ. 19, W. Weber, *Treu und Glauben*, ἐν *Staudinger's Kommentar zum BGB*, § 242 (α' ἔκδ., 1961) σημ. A. 770, H. Pieper, *Vertragsübernahme und Vertragsbeitritt*, 1963, σελ. 158, παρ' ἡμῖν δὲ X. Φραγκίσταν, ἐν «Ἐρμηνεῖα τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος», Γενικὴ Εἰσαγωγή Ἐνοχικοῦ Δικαίου, ἀριθ. 21, Ν. Παπαντωνίου, *Μεταβίβασις συμβατικῆς σχέσεως*, 1962, σελ. 35 ἐπ. Ὡς πρὸς τὸ «καθόλου» εἰς

εὐχερεστέραν παράστασιν τοῦ δικανικοῦ λογισμοῦ εἶναι οἰκεία οὐ μόνον κατὰ τὴν χρῆσιν παραδείγματος εἰς τὴν διδασκαλίαν ἢ καὶ κατὰ τὴν σύνταξιν γνωμοδοτήσεων τῶν νομομαθῶν, ὅταν λέγωμεν λ.χ. ὁ *A* καὶ ὁ *B* ἀντὶ συγκεκριμένων ὀνομάτων, ἀλλ' ἔτι καὶ κατὰ τὴν ἐπὶ δικαστηρίου διαδικασίαν, ὅπου συνήθως, ἀπὸ τοῦ συγκεκριμένου βαίνομεν εἰς ἀφαίρεσιν, λέγοντες «ὁ ἐνάγων, ὁ ἐναγόμενος, ὁ ἐκκαλῶν, ὁ ἐφεσίβλητος, ὁ ἀναιρεσεῖων, ὁ ἀναιρεσίβλητος» κ.ο.κ.έ.

Ἡ Ἀξιωματικὴ μέθοδος καὶ συμβολικὴ παράστασις μὲ τὰς προεκτάσεις των προέρχονται οὕτως ἤδη ἀπὸ τὴν κλασσικὴν Λογικὴν, ὅπου, ἔστω καὶ ἐν σπέρματι ἢ ἀνεξελίκτως εἰσέτι, δὲν εἶναι ἄγνωστοι.

Θὰ ἦτο ὁμως ἀνακριβές, ἐὰν ἐδεχόμεθα ἐν τέλει, ὅτι κατ' οὐσίαν ἡ Σύγχρονος ταυτίζεται πρὸς τὴν Κλασσικὴν Λογικὴν. Ἀντιθέτως, ὡς φρονοῦμεν, ἡ Σύγχρονος Λογικὴ εἶναι ὄντως ἀνακαινίσις τῆς Κλασσικῆς. Τοῦτο δ' εἶναι πρόδηλον, οὐ μόνον εἰς τὸ «νέον» ὅπερ εἰσφέρει ἢ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας ἀναπτυχθεῖσα Ἡλεκτρονικὴ ἢ Κυβερνητικὴ, ἣτοι ἢ ἐκ τῆς χρήσεως ἠλεκτρονικοῦ ὑπολογιστοῦ ἀπορρέουσα, ἔστω καὶ περιορισμένη, ὡς ἐξετέθη, ἀντικατάστασις τοῦ ἀνθρωπίνου λογισμοῦ. Πρόδηλος εἶναι, πρὸ παντὸς καὶ γενικώτερον, ἡ ἐπερχομένη ριζικὴ ἀνακαινίσις εἰς τὸ ὑπὸ τὴν Σύγχρονον Λογικὴν καθιερούμενον «μεθοδολογικόν» νέον, καθ' ἑαυτὸ «νέον» οὐσιωδέστατον, συνιστάμενον εἰς τὴν ἀκραίαν χρησιμοποίησιν τῶν κλασσικῶν στοιχείων μὲ πλήρη ἀκολουθίαν ἀλλὰ καὶ μὲ πλήρη ἀφαίρεσιν. Τὸ οὐσιωδέστατον δὲ τοῦτο νέον μεθοδολογικὸν στοιχεῖον, ἐν τέλει, ὄντως «ἀνακαινίζει» τὴν Λογικὴν, ἄγει δ' εὐθέως εἰς ἀναμόρφωσιν αὐτῆς μὲ δεδομένα καθαρῶς φορμαλιστικά, τὰ ὁποῖα πρᾶγματι καθιερώσονται συλλογισμὸν ὀδηγοῦντα εἰς ἀκριβῆ λογικὰ συμπεράσματα.

Μὲ τὴν τοιαύτην ὁμως ἐπίτευξιν ἀκριβοῦς, μαθηματικῶς ἀκριβοῦς, συλλογισμοῦ, αὐτομάτως τίθεται τὸ πρόβλημα, ἂν καὶ εἰς τὸ Δίκαιον εἶναι ἀναγκαῖα, ἢ ἄλλως καὶ δυνατὴ, ἡ ἀπόλυτος λογικὴ ἀκρίβεια. Ἐπὶ τοῦ προβλήματος δὲ τούτου, οἱ ὀλίγοι θεωρητικοὶ οἵτινες μέχρι σήμερον ὑπέβαλον εἰς κριτικὴν τὴν ἐπέκτασιν τῆς Συγχρόνου Λογικῆς καὶ εἰς τὸ Δίκαιον³³, ἐπεσήμανον ἤδη τὰς δυσχε-

τὴν θεωρίαν τῶν παρεπομένων ὑποχρεώσεων τοῦ ὀφειλέτου, εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς κυριότητος, τοῦ γάμου, τῆς κληρονομίας κλπ., βλ. τὰ οἰκεία ἔργα Ἐνοχικοῦ, Ἐμπραγμαίου, Οἰκογενειακοῦ, Κληρονομικοῦ Δικαίου, ἡμέτερα ἢ ξένα, ἐνθα καὶ ἡ ἐιδικωτέρα διεθνῆς βιβλιογραφία.

33. Βλ. *K. Engisch*, *Sinn und Tragweite juristischer Systematik*, «*Studium Generale*», 10, 1957, σελ. 173 ἐπ., *Aufgaben einer Logik und Methodik des juristischen Denkens*, αὐτόθι, 12, 1959, σελ. 76 ἐπ., *J. Esser*, *Grundsatz und Norm* κλπ., 1956, σελ. 218 ἐπ., *H. Fiedler*, *Ulrich Klugs Juristische Logik*, «*Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*» 45, 1959, σελ. 439 ἐπ., *Mathematik und moderne Logik*, αὐτόθι, 47, 1961, σελ. 553 ἐπ.,

ρείας ἐκ τῆς ἐπεκτάσεως τῆς ἀξιωματικῆς μεθόδου καὶ τῆς συμβολικῆς εἰς αὐτό. Τινὲς τούτων μάλιστα³⁴ δὲν παρέλιπον νὰ τονίσουν, ὅτι εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ Δικαίου πρέπει νὰ προφυλαχθῶμεν ἀπὸ οἰονδήποτε «πλέγμα κατωτερότητας» καὶ νὰ μὴ σπεύσωμεν ν' ἀποδεχθῶμεν τὴν Σύγχρονον Λογικὴν ἄνευ ἐτέρου, δεδομένου ὅτι καὶ ἡ ἐπιστήμη τοῦ Δικαίου, ὡς πᾶσα ἐπιστήμη ἔχει τὴν ἰδίαν αὐτῆς δομὴν καὶ μέθοδον.

Ἡ τελευταία αὕτη παρατήρησις εἶναι ὀρθή, δεδομένου ὅτι εἰς τὸ Δίκαιον συχνότατα χρησιμοποιοῦνται ὄροι ἢ ἀρχαὶ εἰλημμένα ἐκ τοῦ κόσμου τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, λ. χ. γένεσις, ἀπόσβεσις, κατάλυσις δικαιώματος κ. ἄ., ἐπίσης αἰτιώδους συνάφεια κλπ. Ἡ τοιαύτη ὁμως χρησιμοποίησις ὄρων ἢ ἀρχῶν ἐκ τοῦ κόσμου τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, οὐδαμῶς σημαίνει καθιέρωσιν τῆς μεθόδου τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν καὶ εἰς τὸ Δίκαιον. Διότι, ἀληθῶς, τὸ Δίκαιον, παραλαμβάνον τοὺς ὄρους ἢ τὰς ἀρχὰς ταύτας ἐκ τοῦ κόσμου τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν οὐδαμῶς ἀρκεῖται εἰς αὐτό, ἀλλὰ διαμορφώνει ταῦτα πάντα τελεολογικῶς εἰς τὸν ἴδιον αὐτοῦ κόσμον, ἥτοι εἰς τὸν ἰδιορρυθμον κόσμον τοῦ Δικαίου, ὅστις καθ' ἑαυτὸν ἔχει τὴν ἰδίαν αὐτοῦ μέθοδον καὶ ὑπόκειται εἰς τὰς ἰδίας αὐτοῦ ἀρχὰς πρὸς ἀνερευνήσιν του³⁵. Τοῦτο δέ, λεγόμενον διὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Δικαίου χρησιμοποίησιν ὄρων ἢ ἀρχῶν, ἰσχύει, ὡς φρονῶ, καὶ διὰ τὴν ἐπέκτασιν τῆς ἀξιωματικῆς μεθόδου καὶ τῆς συμβολικῆς εἰς τὸν κόσμον τοῦ Δικαίου. Ὁ κόσμος τοῦ Δικαίου ἔχει τὴν ἰδιομορφίαν του, συνισταμένην εἰς τὴν τελεολογικὴν ἢ ἀξιολογικὴν καὶ δεοντολογικὴν ἐκτίμησιν τῶν φαινομένων του. Τὸ στοιχεῖον δὲ τοῦτο τῆς τελεολογικῆς ἢ ἀξιολογικῆς καὶ δεοντολογικῆς ἐκτιμήσεως, ἐμπλεκόμενον ἀναποφεύκτως εἰς τὸν δικανικὸν συλλογισμόν, ἂν δὲν ἀποκλείη, ὁμως τοῦλάχιστον, νοθεύει τὴν ἀπόλυτον ἀξίαν τῆς ἀξιωματικῆς μεθόδου καὶ τῆς συμβολικῆς, ἥτοι νοθεύει τὴν ἀπόλυτον ἀξίαν τῆς Συγχρόνου Λογικῆς διὰ τὸ Δίκαιον.

Εἶναι οὕτω τόπος κοινός, ὅτι ὑφ' οἰανδήποτε φιλοσοφικὴν θεώρησιν, τὸ

Juristische Logik in mathematischer Sicht, αὐτόθι, 52, 1966, σελ. 93 ἐπ., *K. Larenz, Methodenlehre* κλπ., 1960, σελ. 133 ἐπ., *H. Coing, Grundzüge der Rechtsphilosophie*, 1950, σελ. 276 κλπ. Πρβλ. καὶ *Klug*, ἔ. ἄ. § 17 ἐν τέλει, σελ. 175 ἐπ., ὡς καὶ *M. Kaser, Zur Methode der römischen Rechtsfindung*, ἔ. ἄ., σελ. 49 ἐπ., ἐνθα καὶ βιβλιογραφία.

34. *K. Engisch*, ἔ. ἄ., «*Studium Generale*» 10, 1957, σελ. 177.

35. Πρβλ. *P. H. Heck, Begriffsbildung und Interessenjurisprudenz*, 1932, σελ. 36 ἐπ., 52 ἐπ., 60 ἐπ., 66 ἐπ., 139 ἐπ., 161 ἐπ., κλπ. *G. Radbruch, Rechtsphilosophie*, γ' ἔκδ., 1932, σελ. 118, *Π. Ζέπον, Περὶ πολλαπλῶν ἐνεργειῶν εἰς τὸ Ἀστικὸν Δίκαιον*, 1934, σελ. 90 ἐπ., (καὶ *P. Zepos, Die Unmöglichkeit von Doppelwirkungen im Recht*, «*Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*», 27, 1934, σελ. 480 ἐπ.), ἐνθα καὶ ἄλλη βιβλιογραφία.

Δίκαιον ἐν τέλει εἶναι ἔκφρασις ἀνθρωπίνης θελήσεως, θελήσεως, ἥτις ἐκ τῆς οὐσίας της τείνει πάντοτε πρὸς ὠρισμένον σκοπόν. Κατ' ἀκολουθίαν, τὸ Δίκαιον, ὡς πραγματικότης τοῦ μὴ αἰσθητοῦ, ἀλλ' ὡς πραγματικότης τοῦ νοητοῦ κόσμου, ὑπόκειται εἰς ἰδίαν νοητικὴν ἐπεξεργασίαν. Τοιαύτη δὲ νοητικὴ ἐπεξεργασία, ἔνεκα τοῦ στοιχείου τοῦ σκοποῦ ὅπερ περιέχεται ἐν τῇ οὐσίᾳ τοῦ Δικαίου, δὲν δύναται νὰ εἶναι ἄλλη ἢ ἡ τελεολογικὴ κατὰ τὴν σχέσιν μέσου καὶ σκοποῦ, ἥτις πάλιν καθ' ἑαυτὴν εἶναι συνυφασμένη πρὸς τὴν ἀξιολογικὴν καὶ δεοντολογικὴν ἐκτίμησιν καὶ κρίσιν, ἥτις ἐπιτρέπει τὴν στάθμησιν κατὰ τὸ κριτήριον τῆς ἰδανικῆς Ἀξίας τῆς Δικαιοσύνης, ἀποτελούσης τὸν τελικὸν καὶ ὑπέρτατον σκοπόν, τὸ «τέλος οὗ ἔνεκα» παντὸς Δικαίου. Ἡ μέθοδος ἐρμηνείας τοῦ Δικαίου εἶναι οὕτως ἐν τέλει μέθοδος τελεολογικὴ καὶ ἀξιολογικὴ ἢ δεοντολογικὴ³⁶. Τὸ χαρακτηριστικὸν δὲ τοῦτο διὰ τὸ Δίκαιον στοιχεῖον, κατ' ἀνάγκην νοθεύει τὴν ἀφηρημένην λογικὴν ἀκρίβειαν καὶ τῆς ἀξιωματικῆς μεθόδου καὶ τῆς συμβολικῆς τῆς Συγχρόνου Λογικῆς.

Ἀναντιρρήτως οὕτως ἡ ἀξιωματικὴ μέθοδος ἐξασφαλίζει τὴν ἀναζητουμένην λογικὴν ἀκρίβειαν καὶ ἀλήθειαν καὶ ὡς τοιαύτη εἶναι κατ' ἀρχὴν ἐπιδοκιμαστέα. Ἡ ἀξιωματικὴ ὁμως μέθοδος εἶναι μέθοδος ἀφηρημένη, νοητικὴ ἐπεξεργασία ἐπιτελουμένη ἐκτὸς πραγματικοῦ εἰς τὸν καθαρὸν κόσμον τῶν ἐννοιῶν, ὅστις ἴσως οὐδαμοῦ ὑπάρχει ἀλλάχου ἐκτὸς τῆς μαθηματικῆς ἐπιστήμης³⁷. Ἡ ἀξιωματικὴ

36. Πρβλ. ἀντὶ παντὸς ἄλλου Κ. Τσάτσου, Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου, 1932, δι' ὅλου τοῦ βιβλίου. Βλ. καὶ Π. Ζέπον, Περὶ πολλαπλῶν ἐνεργειῶν κλπ., 1934, σελ. 99 ἐπ., Γ. Κουσουλάκου, Ἡ θεώρησις τοῦ καθόλου κλπ., 1960, σελ. 111 ἐπ., παρ' οἷς καὶ ἡ διεθνῆς βιβλιογραφία.

37. Περὶ τοῦ ὅτι ὁμως ἔτι καὶ τὰ Μαθηματικά δὲν δύναται νὰ ἀποσπασθοῦν τελείως τῆς ἐμπειρίας, βλ. Ὁθ. Πυλαρινοῦ, Ἡ ἀξιωματικὴ μέθοδος, 1948, σελ. 17. Ἐξ ἑτέρου, εἶναι βέβαιον, ὅτι ἡ σύγχρονη μαθηματικὴ λογικὴ χρησιμοποιεῖται καὶ εἰς ἄλλας, καὶ δὴ καὶ «κοινωνικάς» ἐπιστήμας, ὅπως τὰ Οἰκονομικά. Εἰς τὰ Οἰκονομικά ὁμως κατὰ κανόνα πρόκειται μέτρησις μεγεθῶν ἢ ποσοτήτων, ἐν πάσῃ δὲ περιπτώσει ἢ χρῆσις τοῦ μαθηματικοῦ λογισμοῦ δὲν γίνεται ἀπλῶς ἀφηρημένως ἢ «φορμαλιστικῶς», ἀλλ' ἐν συναρτήσει καὶ πρὸς τὴν ἐμπειρίαν. Ὡς πρὸς τὴν μαθηματικὴν λογικὴν εἰς τὰ Οἰκονομικά ὑπάρχει πλουσία βιβλιογραφία, ἐξ ἧς ἐνδεικτικῶς βλ. P. A. Samuelson, *Economic Theory and Mathematics, An Appraisal*, «*American Economic Review*», 42, 1952, (τεῦχος 2), σελ. 56 ἐπ., N. Georgescu-Roegen, *Analytical Economics Issues and Problems*, 1966, σελ. 7 ἐπ., Sherman Roy Krupp, *The Structure of Economic Science (Essays on Methodology)*, 1966, σελ. 88 ἐπ., G. Tin tner, *Methodology of Mathematical Economics and Econometrics*, 1968 σελ. 14 ἐπ. (σελ. 101 ἐπ., βιβλιογραφία), K. E. Boulding, *Economics as a Science*, 1970, ἰδίᾳ σελ. 97 ἐπ., 113 ἐπ.

μέθοδος ἀποτελεῖ οὕτω τὸν θρίαμβον τῆς φορμαλιστικῆς, τῆς τυπικῆς Λογικῆς, ἐπι-
 τυγχάνουσα, ὡς ἄν τις ἐφαρμόζεται μὲ συνέπειαν, τὴν κατ' ἀνθρωπίνην νόησιν («τυπι-
 κὴν ἀλήθειαν»). Ἐπιπέσει ὅμως εἶναι, ὡς γνωστόν, οὐ μόνον ἡ τυπικὴ ἀλλὰ καὶ ἡ
 («οὐσιαστικὴ»), ἢτοι ἡ συμφωνία, ἀκριβέστερον ἢ ὁμοίωσις τοῦ λόγου πρὸς τὰ πρά-
 γματα, ἣτις καὶ κυρίως ἐνδιαφέρει τὸ Δίκαιον. Ἐπιπέσει εἰς τὸ Δίκαιον, λόγῳ τῆς
 τελεολογικῆς, ἀξιολογικῆς καὶ δεοντολογικῆς του ὑφῆς, εἶναι ἡ ἐπιτυγχανομένη
 οὐχὶ ἀπλῶς διὰ τῆς ἐκτὸς πραγμάτων τυπικῆς Λογικῆς, ἀλλ' ἐν ἀδιασπαστῶ συναρ-
 τήσει ταύτης καὶ πρὸς ἄλλα στοιχεῖα τοῦ οὐσιαστικοῦ Λόγου, τὰ συχνάκις ἀποκα-
 λούμενα («οὐσιαστικὴ Λογικὴ»), ἅτινα ἐν τέλει ἀποτελοῦν τὰς «μεταβλητὰς» τοῦ
 δικανικοῦ συλλογισμοῦ, ἀπειρῶς εἰς ἀριθμὸν, ἀλλὰ καὶ ἀσταθμήτους ἢ ἐκ τῶν προ-
 τέρων ἀπροσδιορίστους³⁸. Πράγματι, τὸ Δίκαιον δὲν δύναται ν' ἀρκεσθῆ εἰς μόνην
 τὴν ἀφρημένην τυπικὴν Λογικὴν, ἀλλ' ἔχει ἀνάγκην καὶ ἄλλων οὐσιαστικῶν τοῦ
 Λόγου στοιχείων, ἅτινα, διασταυρούμενα ἀναποφεύκτως μετὰ τῶν τυπικῶν, «μετα-
 βάλλουσι» τὸν τυπικὸν συλλογισμόν καὶ τελικῶς μέσῳ αὐτοῦ ὁδηγοῦν εἰς τὸ ἐπιζη-
 τούμενον ὀρθὸν συμπέρασμα. Εἶναι δ' οὐσιαστικὸν τοῦ Λόγου στοιχεῖον διὰ τὸ
 Δίκαιον πᾶν μὴ φορμαλιστικὸν στοιχεῖον, ὑφ' οἷον οἰανδήποτε καὶ ἂν ἐμφανίζεται μορ-
 φὴν, οἷον ἐλευθέρᾳ ἐρμηνείᾳ, στάθμησις συμφερόντων, ἀκόμη καὶ διαίσθησις ἢ ἐνό-
 ρασις, ἅτινα πάντα, ἐκφράζοντα ἐν τέλει τελεολογικὴν ἢ ἀξιολογικὴν καὶ δεοντο-
 λογικὴν ἀντίληψιν, εἶναι πάντως ἐπεξεργασία λογικὴ, καὶ ὅχι ἐξωλογικὴ ἢ παρα-
 λογικὴ θεώρησις, ὡς ἐνίοτε ὑποστηρίζεται³⁹. Ἐκτιμήσεις ὡς ἡ ἐπιείκεια, τὸ ὄριον
 τῆς θυσίας τοῦ ὀφειλέτου, ἢ πρὸς τὸν ὀφειλέτην εὐνοία, ἢ ἐλευθερία, ἢ ἰσότης καὶ
 ἄλλαι ῥῆτραι γενικαί ἐν τῷ Δικαίῳ ποικιλόμορφοι, εἶναι («θεωρήματα»), τὰ ὁποῖα

38. Περὶ «οὐσιαστικῆς Λογικῆς» ὁμιλεῖ οὕτως ὁ K. Engisch, ἔ. ἀ., «*Studium Generale*», 12, 1959, σελ. 83 ἐπ., βλ. ὅμως Ἰω. Ἀραβαντινοῦ, «Ἡ δικανικὴ συλλογιστικὴ κλπ.», «Τιμητικὸς Τόμος Ἀρείου Πάγου», σελ. 239 ἐπ. Τὰ οὐσιαστικά τοῦ Λόγου στοιχεῖα εἶναι, ὡς ἐν τῷ κειμένῳ δηλοῦται, αἱ «μεταβληταί» τοῦ δικανικοῦ συλλογισμοῦ, αἵτινες, κατὰ τὰς περιστάσεις, μεταλλάσσουσι τὸ συμπέρασμα. Τὰ παραδείγματα δύναται νὰ εἶναι εἰς ἀριθμὸν ἄπειρα. Ἐνδεικτικῶς οὕτω σημειοῦμεν λ. χ. πόσον διάφορος δύναται νὰ εἶναι ἡ ἐρμηνεία τῆς αὐτῆς διατάξεως τοῦ Γερμανικοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος εἰς τὸ Δυτικὸν ἀπὸ τὸ Ἀνατολικὸν Βερολίον, ὅπου ἄλλαι ἀνακύπτουσι «μεταβληταί», αἱ ἀπορρέουσαι ἀπὸ τὴν μαρξιστικὴν θεωρητικὴν ἀφετηρίαν.

39. Οὕτω, περὶ «ἀλόγου» ἢ «παρὰ τὴν λογικὴν ἐφαρμογῆς τοῦ δικαίου» ὁμιλεῖ ὁ Ἰω. Ἀραβαντινός, «Ἡ δικανικὴ συλλογιστικὴ κλπ.», ἔ. ἀ., σελ. 215 ἐπ. Περὶ τοῦ ὅτι ὅμως πρόκειται περὶ «λογισμοῦ» ἔτι καὶ ἐπὶ τῶν «οὐσιαστικῶν» στοιχείων τοῦ λόγου, βλ. λ. χ. Klug, ἔ. ἀ. § 17 (ἐν τέλει), σελ. 175 ἐπ. Εἰδικῶς ὅμως ὡς πρὸς τὴν «ἐνόρρασιν», ὡς λειτουργίαν ἀνεξάρτητον τῆς λογικῆς, τοδλάχιστον εἰς τὰ σύγχρονα Μαθηματικά, βλ. παρ' ἡμῶν Φ. Βασιλείου, *Φιλοσοφία τῶν Μαθηματικῶν*, 1969, σελ. 36 ἐπ.

κατ' ανάγκην εμπλέκονται εἰς τὸν δικανικὸν συλλογισμόν καὶ μεταλλάσσουν τὴν καθαρότητα τῆς ἀφηρημένης καὶ τυπικῆς ἀξιωματικῆς μεθόδου. Τοῦτο δ' ἀνεξαρτήτως τοῦ ὅτι εἰς τὸ Δίκαιον ὁ ἐρμηνευτὴς του, καὶ δὴ ὁ δικαστὴς ὡς ἐρμηνευτὴς κατ' ἐξοχὴν, ἔχει συνήθως καὶ ἄλλην διακριτικὴν εὐχέρειαν ἢν ἀποφανθῆ, χωρὶς νὰ δεσμεύεται ἀπὸ αὐστηρόν τινα συλλογισμόν, ὡς λ. χ. ὅταν ἀποφαίνεται κατ' εὐλογον κρίσιν, ἢ ὅταν ἐπιβάλλῃ ποινὴν ἐντὸς τῶν ὑπὸ τοῦ νόμου τιθεμένων ὁρίων, οἷον φυλάκισιν ἀπὸ ἑνὸς μέχρι δύο ἐτῶν, ἢ ὅταν ἐρμηνεύῃ ἀντικειμενικῶς τὴν καλὴν πίστιν κ. ἄ.⁴⁰.

Ἄλλὰ καὶ ἡ συμβολικὴ, ἡ χρῆσις δηλαδὴ συμβόλων πρὸς ἔκφρασιν τοῦ δικανικοῦ συλλογισμοῦ, εἶναι ἐπίσης πρόσφορος καὶ χρήσιμος, κατ' ἀρχήν. Ἡ ἀπόδοσις ὅμως διὰ συμβόλων καὶ τῶν ἐνκάμπτων παραλλαγῶν αἴτινες ἐπιβάλλονται ὑπὸ τῶν ἐκπεθέντων οὐσιαστικῶν στοιχείων τοῦ Λόγου κατὰ τὴν διατύπωσιν τοῦ δικανικοῦ συλλογισμοῦ, τοῦ τε συνήθους ἐρμηνευτοῦ καὶ τοῦ δικαστοῦ, εἶναι προδήλως δυσχερεστάτη. Ἀνεξαρτήτως δὲ τῆς ἐγγενοῦς ταύτης δυσχερείας, ἴσως καὶ δὲν εἶναι εὐκταία, διότι καὶ ἂν ἔτι ἐπιτευχθῆ, ἡ χρῆσις συμβόλων ἀναγκαιῶς θὰ ὀδηγήσῃ εἰς ἀκαμψίαν, ἥτοι εἰς ἀποτέλεσμα ἀποκρουστέον κατὰ τὴν εὐκαμπτον ἐρμηνευτικὴν τοῦ Δικαίου ἐπεξεργασίαν.

V

Τὸ γενικὸν συμπέρασμα τῶν σκέψεων τούτων δύναται νῦν νὰ συνοψισθῆ ὡς ἑξῆς :

Ἐν πρώτοις, εἶναι ἀναμφισβήτητον, ὅτι ἡ Λογικὴ συνοδεύει τὴν ἐρμηνευτικὴν μέθοδον τοῦ Δικαίου ἀπαραιτήτως. Ἐρμηνεία τοῦ Δικαίου σημαίνει δικανικὸν συλλογισμόν, δικανικὸς δὲ συλλογισμὸς δὲν νοεῖται ἄλλως ἢ ὁ διὰ τῆς Λογικῆς ἐπιτελούμενος.

Τὸ πρόβλημα ὅμως εἶναι, ἂν καὶ εἰς τὸ Δίκαιον πρέπει ν' ἀποδεχθῶμεν τὴν λεγομένην Σύγχρονον Λογικὴν, τὴν ἐδραζομένην ἐπὶ τῆς ἀξιωματικῆς μεθόδου καὶ

40. Τελικῶς οὕτω καὶ ἡ ὡς ἐν τῷ κειμένῳ διακριτικὴ εὐχέρεια τοῦ δικαστοῦ, δυναμένη ν' ἀποφαίνεται κατ' εὐλογον αὐτοῦ κρίσιν ἢ κατὰ καλὴν πίστιν κλπ. εἶναι ἐπίσης στοιχεῖον τοῦ «οὐσιαστικοῦ» Λόγου. Εἰδικώτερον περὶ τῆς «εὐλόγου κρίσεως» τοῦ δικαστοῦ, ἰδίᾳ εἰς τὸ δίκαιον τῆς ἀποζημιώσεως, βλ. παρ' ἡμῖν, Π. Ζέπου, Ἐνοχικὸν Δίκαιον, Α' Μέρος Γενικόν, β' ἔκδ., 1955, § 14. IV. Β' 4 (σελ. 287 ἐπ.) καὶ τοῦ αὐτοῦ, Der Schadenersatz nach Ermessen des Richters im griechischen Zivilgesetzbuch, «Festschrift für M. Wolff», 1952, σελ. 167 ἐπ., ὡς καὶ Ἀλ. Λιτζερόπουλον, ἐν «Ἐρμηνεία τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος», ἄρθρον 298, ὑπ' ἀριθ. 41 ἐπ., παρ' οἷς καὶ ἄλλη βιβλιογραφία.

τῆς συμβολικῆς καὶ τῶν προεκτάσεων αὐτῶν εἰς ἄλλας μερικωτέρας θεωρίας, κατὰ τὰ ἐκτεθέντα. Τὸ πρόβλημα δὲ τοῦτο ἔχει ὄντως λύσιν δυσχερῆ. Διότι, ἂν ἡ Σύγχρονος Λογικὴ, ὡς εἶναι βέβαιον, ἄγει ἀναντιρρήτως εἰς ἀκριβείαν καὶ ἀλήθειαν τοῦ συλλογισμοῦ, οὐχ ἦττον ἢ τοιαύτη Σύγχρονος Λογικὴ εἶναι ἀμφίβολον, ἂν ὄντως ἐξυπηρετῆ καὶ τὸ Δίκαιον καὶ τὴν ἐρμηνείαν του.

Εἰς τὸ Δίκαιον, ὅπου ὁ δικανικὸς συλλογισμὸς ἀναπτύσσεται μὲ τὴν εἰσβολὴν στοιχείων οὐχὶ ἀπλῶς τῆς τυπικῆς Λογικῆς ἀλλὰ καὶ τοῦ οὐσιαστικοῦ Λόγου, ἢ καθαρὰ τυπικὴ Λογικὴ δὲν δύναται πάντοτε νὰ προσφέρῃ τὰ ἐπιδιωκόμενα ἀποτελέσματα. Κοινωνιολογικά, τελεολογικά, ἀξιολογικά καὶ δεοντολογικά, ἴσως καὶ ἄλλαι σταθμῆσεις ἢ ἐκτιμήσεις, εἶναι στοιχεῖα τοῦ δικανικοῦ συλλογισμοῦ ἀναπόφευκτα. Τοῦτο δέ, λεγόμενον διὰ τὸ Δίκαιον, ἰσχύει, μὲ τὴν ἐξαιρέσιν τῶν Μαθηματικῶν ἢ καὶ ἄλλων τινων θετικῶν ἐπιστημῶν, καὶ εἰς ἄλλους κόσμους τοῦ ἐπιστητοῦ, εἰς τοὺς ὁποίους ἢ λεγομένη πλήρης μαθηματικὴ ἀκρίβεια, καθ' ἑαυτὴν ὀρθὴ καὶ ἐπιδοκιμαστέα, ἐν τούτοις ἄγει εἰς συμπεράσματα ἢ ἀποτελέσματα ἐξαιρέτως μὲν σταθερά, ἅτινα ὅμως ὡς τοιαῦτα δὲν εἶναι ἴσως πάντοτε ἐπιδοκιμαστέα. Καὶ πρὸς τοῦτο, δύναται τις νὰ σκεφθῆ ἢ.χ. τὴν σύγχρονον ἀκριβῆ «μαθηματικὴν» Μουσικὴν, ὅπου τὸ καθαρῶς «ἐγκεφαλικόν» στοιχεῖον σχεδὸν ἐκμηδενίζει τὴν διὰ τὸ κοινὸν αἴσθημα ἀπαραίτητον ἁρμονίαν, ἢ, ἄλλως, νὰ σκεφθῆ, τί θὰ ἦτο ὁ Παρθενῶν, ἂν ὁ Ἰκτῖνος ἐχρησιμοποίει τὴν παραδεδεγμένην μαθηματικὴν ἀκρίβειαν εἰς τὴν διάταξιν τοῦ περιστυλίου, χωρὶς τὴν χρῆσιν καὶ ἄλλων στοιχείων, ἅτινα ἐν τούτοις, τελικῶς, αὐτὰ προσέδωσαν εἰς τὸν ναὸν τὴν ἀνυπέρβλητον αἰσθητικὴν του ἀξίαν.

Διὰ νὰ ἐπιστρέψωμεν ὅμως εἰς τὸ Δίκαιον, πᾶν Δίκαιον ἵνα ἐρμηνευθῆ ὀρθῶς, μὲ ἐκτίμησιν ἀνθρωπίνην ἀλλ' ἀντικειμενικὴν καὶ μὲ στάθμησιν προσδιοριζομένην ἀπὸ τὸν τελικὸν αὐτοῦ σκοπὸν, δηλονότι τὸν σκοπὸν τῆς κατὰ τὸ δυνατὸν προσεγγίσεως τῆς Ἰδέας ἢ Ἀξίας τῆς Δικαιοσύνης, ἔχει ἀνάγκην οὐ μόνον τῆς ἀκριβείας τῆς τυπικῆς Λογικῆς ἀλλὰ καὶ τῆς εὐκαμψίας τοῦ οὐσιαστικοῦ Λόγου. Τοῦτο δ' ὄντως ἰσχύει διὰ πᾶν Δίκαιον καὶ πᾶσαν ἐρμηνείαν αὐτοῦ, ἦτοι διὰ τὸ Δίκαιον τὸ κατεστρωμένον εἰς ἀφρημένους καὶ γενικοὺς κανόνας, ὅπως τὸ Δίκαιον τῶν ἠπειρωτικῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ ἐξωηπειρωτικὸν Δίκαιον τῶν ἀγγλοαμερικανικῶν χωρῶν, ὅπου ἐπίσης ὁ δικανικὸς συλλογισμὸς, παρὰ τινὰς παραλλαγὰς εἰς τὴν σειρὰν τῆς ἀναλύσεως καὶ συνθέσεως καὶ τῆς ἐπαγωγῆς καὶ ἀπαγωγῆς, ἐμφανίζει τὰ αὐτὰ προβλήματα. Διότι, ὅπως εἰς τὸ δίκαιον τῶν ἠπειρωτικῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν οὕτω καὶ εἰς τὸ δίκαιον τοῦ ἀγγλοσαξονικοῦ κόσμου, ὡς ὀρθῶς τονίζεται, ἢ Λογικὴ δὲν προσφέρει μὲν ἴσως λύσεις εἰς ὅλα τὰ νομικὰ προβλήματα, ἀλλ' αὕτη, ὡς κλασσικὴ Λογικὴ, καίτοι δὲν εἶναι τὸ μαγικὸν ἐργα-

λείον δι' οὗ τὰ ἀνθρώπινα προβλήματα ἐπιλύονται μὲ τὴν ἀκριβείαν ἠλεκτρονικοῦ ὑπολογιστοῦ, παρὰ ταῦτα εἶναι καθ' ἑαυτὴν ἀπαραίτητος, ἔστω καὶ ἂν ἐνίοτε, ὡς ὄλα τὰ σημαντικὰ ἀνθρώπινα ἐργαλεῖα, δύναται νὰ ὀδηγήσῃ εἰς καταχρήσεις ἢ κινδύνους, ὅταν ἀσκῆται ὑπὸ κακῶν ἀλλ' ἐπιτηδείων χειριστῶν⁴¹.

Δυνάμεθα, λοιπόν, ἐν τέλει, νὰ συμφωνήσωμεν πρὸς Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα, ὅτι « . . . ἐπαινείσθω μὲν ἡ Τέχνη, μὴ ἀπατάτω δὲ τὸν ἄνθρωπον ὡς Ἀλήθεια . . . »⁴², ἐὰν ὡς τέχνην θεωρήσωμεν τὴν Σύγχρονον Λογικὴν, ἣτις ὅμως εἰς τὸ Δίκαιον δὲν ἄγει, ὡς ἐξετέθη, εἰς προσέγγισιν τῆς ἀναζητουμένης «δικαικῆς» Ἀληθείας. Ἡ σύγχρονος Λογικὴ ἐνέχει λόγῳ τῆς ἀκριβείας αὐτῆς ἀναμφισβήτητον ἀρετὴν, εἰς τὸ Δίκαιον ὅμως ἡ ἀρετὴ αὕτη δὲν σχηματίζεται μόνον μὲ τυπικὰ ἢ φορμαλιστικά, ἀλλὰ καὶ μὲ οὐσιαστικὰ στοιχεῖα. Ἐστω δὲ καὶ ἂν τὸ βῆμα τοῦτο, δὲν προσφέρεται εἰς προβλέψεις ἢ προφητείας, ἐν τούτοις δύναται ἴσως καὶ ἐντεῦθεν μετὰ πάσης πιθανότητος νὰ λεχθῆ, ὅτι σήμερον δὲν εὐρισκόμεθα εἰσέτι πολὺ ἐγγὺς τῆς ἐποχῆς καθ' ἣν ἡ Σύγχρονος Λογικὴ θὰ ἐπιβληθῆ εἰς τὸ Δίκαιον.

Ἴσως, εἰς γενεὰς ἐπερχομένας, ἐπιτευχθῆ ἢ ἄλλως εὐκαταία προσέγγις τῆς ἀφηρημένης τυπικῆς Λογικῆς πρὸς τὰ ἐνίοτε ἀστάθμητα οὐσιαστικὰ τοῦ Λόγου στοιχεῖα, ὅσα σήμερον συνοδεύουν τὴν κλασσικὴν Λογικὴν εἰς τὴν κρατοῦσαν

41. Ταῦτα τονίζονται νῦν ὀρθῶς ὑπὸ τῆς Συντάξεως τῆς «Harvard Law Review», 83, 1970, τεῦχος ὑπ' ἀρ. 6. Γενικώτερον, διὰ τὰ συναφῆ ἐρμηνευτικὰ προβλήματα ὑπὸ τὸ δίκαιον τοῦ ἀγγλοσαξονικοῦ κόσμου, ἣτοι ὑπὸ τὸ σύστημα τῶν δικαστικῶν προηγουμένων (case-law) βλ. μεταξὺ ἄλλων J. Esser, Grundsatz und Norm κλπ., 1956, σελ. 183 ἐπ., 218 ἐπ., M.G. Losano, Sistema e struttura nel diritto, I, 1968, σελ. 251 ἐπ. καὶ τοὺς παρ' αὐτοῖς σημειωμένους. Πρβλ. καὶ Klug, ἔ.ἀ. § 17 ἐν τέλει, σελ. 176, ὁμιλοῦντα περὶ «quasi-axiomatisch» λογισμοῦ καὶ ὑπὸ τὸ ἀγγλοσαξονικὸν σύστημα (case-law). Βλ. ἐπίσης λ.χ. H.W. Goldschmidt, English Law from the Foreign Standpoint, 1937, σελ. 18 ἐπ., 32 ἐπ., F.H. Lawson, A Common Lawyer looks at the Civil Law, 1953, Roscoe Pound, Introduction, «The American Journal of Comparative Law», 1, 1962, σελ. 1 ἐπ., ἰδίως δὲ τοῦ ἀὐτοῦ, An Introduction to the Philosophy of Law, στ' ἔκδ., 1945, σελ. 100 ἐπ., (ὑπὸ III: The Application of Law), M. Rheinstein, Common Law and Civil Law, An Elementary Comparison, «Revista de la Universidad de Puerto Rico», 22, 1952, σελ. 90 ἐπ., R. B. Schlesinger, Comparative Law, γ' ἔκδ., 1970, σελ. 239 ἐπ., 394 σημ., ὡς καὶ τοὺς παρ' αὐτοῖς πᾶσι σημειωμένους. Παρ' ἡμῖν βλ. Π. Ζέπον, Ρωμαϊκὸν Δίκαιον καὶ Ἀγγλικὸν Δίκαιον, δύο συγγενεῖς κόσμοι δικαίου, «Ἀρχεῖον Ἰδιωτικοῦ Δικαίου», 4, 1937, σελ. 466 ἐπ., Ἡ σημασία τῆς μελέτης τοῦ Ἀγγλοαμερικανικοῦ Δικαίου, αὐτόθι, 12, 1945, σελ. 37 ἐπ., Νομικὴ Παιδεία καὶ ἀπονομὴ τοῦ Δικαίου ἐν Ἀγγλίᾳ, αὐτόθι, 14, 1947-1950, σελ. 199 ἐπ.

42. Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς, Προτρεπτικὸς πρὸς Ἑλληνας, ἐν Migne, Patrologia Graeca, τόμ. 8, στ. 156 ὑπὸ C.

έρμηνείαν τοῦ Δικαίου. Ἴσως, κάποτε, μεταξὺ τῆς «ὑπερβολῆς» τῆς τυπικῆς Λογικῆς καὶ τῆς («ἐλλείψεως») τῆς ἀλόγου κρίσεως, εὐρεθῆ ἢ ἀπαραίτητος ἀριστοτελικῆ «μεσότης»⁴³ κατὰ τρόπον, ὥστε ὁ ἐρμηνευτὴς καὶ δὴ καὶ ὁ δικαστὴς, νὰ μὴ παρίσταται ὡς ἀθάϊρετος «καδῆς» οὔτε ὅμως καὶ ὡς στεγνὸς λογιζόμενος κριτῆς, ἀλλ' ὄντως ὡς «δίκαιον ἔμψυχον»⁴⁴, ἀυτόχρημα ψυχὴ καὶ ζωὴ τοῦ ἰσχύοντος Δικαίου. Μέχρι τότε ὅμως δὲν δυνάμεθα ν' ἀρνηθῶμεν τὴν προσφορὰν τῶν οὐσιαστικῶν τοῦ Λόγου στοιχείων, ὡς ταῦτα ἀνεγνωρίσθησαν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ παρελθόντος αἰῶνος εἰς ποικίλας θεωρίας ἢ ἀρχάς, αἵτινες, ὡς ἢ ἐλευθέρως ἐρμηνεία τοῦ Δικαίου, ἢ στάθμησις τῶν συγκρουομένων συμφερόντων, ἀκόμη καὶ ἡ διαίσθησις ἢ ἡ ἐνόρασις, ἀνέτρεψαν τὴν παλαιότεραν Ἐννοιοκρατίαν καὶ εἰς τὴν θέσιν τοῦ ἀποκρουστέου Παλλογισμοῦ καθιέρωσαν τὴν εἰς τὸ Δίκαιον ἀναπόφευκτον τελεολογικὴν, ἀξιολογικὴν ἢ δεοντολογικὴν ἐκτίμησιν. Μεταξὺ τῶν ἀρχῶν δὲ ἢ θεωριῶν τούτων, ἡ ἔννοια τῆς Ἐπιεικειᾶς, ἀρχαία ἀλλὰ καὶ πάντοτε ἀκμαία ἀποκάλυψις καὶ συνοδὸς τοῦ Δικαίου, θὰ παραμένῃ ἴσως εἰς τὸ διηνεκὲς ὡς ἀπὸ καταβολάδος ἀκατάλυτον ἐρμηνευτικὸν στοιχεῖον, ἀπαραίτητον, ἵνα προσαρμόζωμεν τὸ Δίκαιον πρὸς τὰς εἰδικὰς συνθήκας τῆς συγκεκριμένης ὑπὸ κρίσιν περιπτώσεως, ὡς προσαρμόζεται («καὶ τῆς λεσβίας οἰκοδομῆς ὁ μολύβδινος κανὼν»), διὰ νὰ μεταχειρισθῶμεν ἀκόμη μίαν φορὰν ἀριστοτελικὴν ἔκφρασιν⁴⁵.

43. Ἀριστοτέλους, Ἠθικὰ Νικομάχεια, 1133 b 32 ἐπ.: «... ἢ δὲ δικαιοσύνη μεσότης τίς ἐστίν, οὐ τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον ταῖς ἄλλαις ἀρεταῖς, ἀλλ' ὅτι μέσον ἐστίν ἢ δ' ἀδικία τῶν ἄκρων...». Περὶ τῆς «μεσότητος» βλ. μεταξὺ ἄλλων καὶ N. Hartmann, *Einführung in die Philosophie*, 1949, σελ. 147 ἐπ., ὅστις ἀναφέρεται εἰς τὴν «μεσότητα» ὡς ἵσταμένην κατ' Ἀριστοτέλη μεταξὺ τῆς «ὑπερβολῆς» καὶ τῆς «ἐλλείψεως» (Ἀριστοτέλους, αὐτόθι, 1106a-1106b).

44. Ἀριστοτέλους, Ἠθικὰ Νικομάχεια, 1132a 21 ἐπ. «... ὁ γὰρ δικαστὴς βούλεται εἶναι οἷον δίκαιον ἔμψυχον...».

45. Ἀριστοτέλους, Ἠθικὰ Νικομάχεια, 1137 b 29 ἐπ. «... τοῦ γὰρ ἀορίστου ἀόριστος καὶ ὁ κανὼν ἐστίν, ὥσπερ καὶ τῆς λεσβίας οἰκοδομῆς ὁ μολύβδινος κανὼν. πρὸς γὰρ τὸ σχῆμα τοῦ λίθου μετακινεῖται καὶ οὐ μένει ὁ κανὼν...». Τὸ χωρίον ἀναφέρεται εἰς τὴν συζήτησιν περὶ ἐπιεικειᾶς (αὐτόθι 1136 a 31 ἐπ., 1137 b ἐπ.). Περὶ τῆς ἐπιεικειᾶς βλ. παρ' ἡμῶν Κ. Τσοτσόου, *Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου*, σελ. 225 ἐπ. (σελ. 237 καὶ περὶ τοῦ χωρίου «τῆς λεσβίας οἰκοδομῆς ὁ μολύβδινος κανὼν»), νῦν δὲ καὶ Ἰω. Ἀραβαντινοῦ, *Ἡ δικανικὴ συλλογιστικὴ κλπ.*, «Τιμητικὸς Τόμος Ἀρείου Πάγου», σελ. 233, σημ. 44, παρ' οἷς καὶ διεθνῆς βιβλιογραφία.